

*Instytut Języka Polskiego
Zakład Historii Języka Polskiego*

Joanna Kulwicka-Kamińska

ORIENTALIZMY DOBY STAROPOLSKIEJ – ADAPTACJA DO JĘZYKA POLSKIEGO (CZEŚĆ I)

Zarys treści. Artykuł ukazuje adaptację wyrazów orientального pochodzenia do systemu gramatyczno-leksykalnego języka polskiego w dobie staropolskiej. Analizie podlegają zapożyczenia bezpośrednie i pośrednie z języków orientalnych, czyli z arabskiego, tureckiego i perskiego, notowane w SStp. Orientalizmy doby staropolskiej są przedstawione w porządku alfabetycznym. Opracowanie hasła polega na podaniu znaczenia wyrazu w tej dobie oraz opisanie późniejszych zmian semantycznych (jeśli takowe zaistnieją), ustaleniu pochodzenia zapożyczenia w polszczyźnie (na podstawie monografii o wyrazach zapożyczonych w języku polskim, historycznych i etymologicznych słowników języka polskiego), podaniu dokumentacji źródłowej (na podstawie SStp i SPolXVI) w celu ustalenia stopnia adaptacji wyrazu zapożyczonego do systemu gramatyczno-leksykalnego polszczyzny. Wnioski z analizy materiału leksykalnego są sformułowane na podstawie kryteriów: autentyczności, pochodzenia, trwałości, zasięgu, stopnia i rodzaju adaptacji.

1. Za orientalizmy uważa się zapożyczenia z języków orientalnych, czyli z arabskiego, tureckiego i perskiego, które przeniknęły do polszczyzny bezpośrednio lub za pośrednictwem innych języków.

Analizie podlega słownictwo wyekscerpowane ze SStp¹, bowiem na roku 1500 kończy się okres uznany w historii języka za staropolski, a ten stan polszczyzny (czyli cały zasób słów zapisanych ręcznie od XIV do końca XV wieku) odzwierciedla materiał leksykalny zebrany w SStp.

Nie przyjmuje się zasady, głoszącej, że „dany wyraz obcy, niezależnie od swego pierwotnego źródła, jest zapożyczeniem z tego języka, z którego bezpośrednio przejął go język zapożyczający” (Walczak 1983: 191; por. Sieczkowski 1960: 139–147; Cyran 1974: 23–37; Witaszek-Samborska 1992: 28–29), gdyż większość zapoży-

---

¹ *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, Wrocław–Warszawa–Kraków, I–X (1953–1993) i XI (z. I–VI; 1995–2000).

czeń z języków orientalnych (szczególnie z języka arabskiego, ale też perskiego) to zapożyczenia pośrednie (zróznicowanie na zapożyczenia bezpośrednie i pośrednie wraz z ich definicją przyjmuję za: Reczek 1968: 6). Ze względu na złożony i trudny do prześledzenia kontakt językowy spowodowany wielością ogniw pośrednich w zapożyczaniu wyrazów orientalnych do języka polskiego, jak również ze względu na możliwość wędrówki różnymi drogami wyrazów pochodzących z jednego źródła łatwiejsze byłoby przyjęcie zasady bezpośredniego kontaktu językowego, ale wówczas nastąpiłaby eliminacja języków pośredniczących w procesie zapożyczenia, jak też niemożliwe byłoby ustalenie języka źródłowego dla danego zapożyczenia.

Najistotniejsze postulaty metodologiczne, odnoszące się do badań nad zapożyczeniami orientalnymi w językach słowiańskich, zostały sformułowane przez T. Kowalskiego (1932: 554–556). Wielu orientalistów i badaczy orientalno-słowiańskich relacji językowych wskazywało w swoich pracach na owe postulaty, co dodatkowo podkreśla ich wysoką rangę i świadczy o ich aktualności (Zajączkowski 1953: 24–34; Klemensiewicz 1985, II: 348; Walczak 1992: 333).

Najważniejszym postulatem metodologicznym w badaniu zapożyczeń z języków orientalnych do języków słowiańskich, jest potrzeba uwzględnienia współczynników czasu i miejsca (por. Kowalski 1932: 554). Istotne są bowiem następujące ustalenia: kiedy po raz pierwszy zapożyczenie z języka orientalnego pojawiło się w języku słowiańskim?, jakie było dokładne brzmienie tego wyrazu w tym samym czasie w języku macierzystym?, którą drogą dana pożyczka dostała się do języka słowiańskiego?, jakim zmianom fonetycznym, morfologicznym i semantycznym dane zapożyczenie ulegało na gruncie języka słowiańskiego? (por. Kowalski 1932: 554). Odpowiedzi na tak postawione pytania dałyby pełny obraz orientalno-słowiańskich stosunków językowych, jednakże, jak podkreślił w swojej pracy Kowalski (1932: 554) – przeprowadzenie tak gruntownych badań wymaga stałej współpracy slawisty i orientalisty, istotna jest bowiem znajomość zarówno danego języka orientalnego, jak również słowiańskiego.

Kolejnym postulatem metodologicznym jest konieczność uwzględnienia, oprócz języka osmańsko-tureckiego (przedstawiającego typ języka południowo-tureckiego), także innych narzeczy tureckich, przede wszystkim z grupy tak zwanej kipczackiej (narzecze północno- i wschodniotureckie) (por. Kowalski 1932: 555).

Jeśli w okresie od XVI do XVII wieku pożyczek wschodnich dostarczała głównie Porta Otomańska, z którą ówczesną Polskę łączyły stosunki ekonomiczne i polityczne, to w okresie wcześniejszym były to zapożyczenia kipczackie, a nie osmańsko-tureckie (por. Zajączkowski 1953: 32). Z jednej strony chodzi tu o najstarsze zapożyczenia z obszaru językowego kipczackiego, które mogły dostawać się do Polski drogą sąsiedzkich stosunków z Rusią, np.: nazwy broni i odznak wojskowych, jak bechter, buława, buzdygan, które pochodzą z dialektów kipczackich i znane są nie tylko w języku polskim, ale poświadczone są także w zabytkach językowych staroruskich (por. Zajączkowski 1953: 32). Z drugiej strony rozważa się wpływy językowe ze strony Ormian, Tatarów i Karaimów, reprezentujących narzecza kipczackie i pośredniczących w stosunkach Polski z Orientem przy spro-

wadzaniu towarów orientalnych, przy wykupie jeńców polskich z jasyru muzułmańskiego itp., ale także posiadających odrębną kulturę, religię, opartą na własnym języku liturgicznym i charakteryzujących się bogactwem niezbadanej dotychczas literatury rękopiśmiennej².

Trzecim postulatem metodologicznym jest uwzględnienie dialektów języka tureckiego jako źródła zapożyczeń, a nie ograniczanie się tylko do języka literackiego (por. Kowalski 1932: 555).

Jako polonista nie będę osobą kompetentną w kwestii określenia dokładnej postaci i brzmienia wyrazów w językach orientalnych oraz w szczegółowym objaśnieniu i analizie zmian na płaszczyznach: fonetycznej, morfologicznej bądź semantycznej zapożyczeń z języków orientalnych, zwłaszcza iż większość tych zmian dokonała się już na gruncie języków niesłowiańskich, orientalnych, więc przy rozpatrywaniu powyższych zagadnień będę korzystała z prac specjalistów, orientalistów (Алхазраджи 1977; Danecki 1994, 2000; Гаврилова 1981; Халлави 1986; Jankowski 1992; Kitab 1989; Kowalski 1936, 1946a: 35–73; Majda 1985; Reychman 1950; Stachowski – sławista, który opanował warsztat turkologiczny i podjął badania wpływów języka tureckiego na języki słowiańskie – 1961, 1967, 1971, 1975–1986, 1999; Zajączkowski 1949, 1953).

Jest to praca z zakresu historii języka, a więc z zakresu dyscypliny badawczej, mającej „za zadanie przedstawienie losów i przemian danego języka w ścisłym związku z losami jego nosicieli czy użytkowników”³. Uwzględnia więc przemiany i uwarunkowania społeczne, polityczne, historyczne, kulturalne i religijne, jakie zaszły w historii danego społeczeństwa (historia zewnętrzna) oraz analizuje przemiany strukturalne, jakim podlegał język we wszystkich swoich podsystemach – fonologicznym, morfologicznym, składniowym i leksykalnym (historia wewnętrzna). Losy zapożyczeń w polszczyźnie należy więc rozpatrywać zarówno z punktu widzenia historii zewnętrznej, jak i z punktu widzenia historii wewnętrznej, bowiem przejmowanie obcych wyrazów czy struktur językowych nie zawsze nosi charakter świadomego procesu, chociaż zawsze jest ściśle zdeterminowane przez warunki zewnętrzne (por. Reczek 1968: 5).

Analiza materiału leksykalnego oparta jest na kryteriach, przyjętych na podstawie prac: Sieczkowskiego (1960: 139–147), Cyrana (1974: 23–37), Dam-

---

² Badania nad żywym językiem Karaimów polskich, należącym do grupy kipczackiej, prowadził Kowalski, por. *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*, Prace Komisji Orientalistycznej PAU, nr 11, Kraków 1929. Na temat języka Ormian polskich pisali m.in.: Kowalski (1938), Tryjarski (1960: 7–55), Reczek (1987: 1–8). Charakterystyka społeczności tatarskiej, zabytków piśmiennictwa Tlp oraz uwagi na temat utraty przez muzułmanów litewskich ich „języka etnicznego”: por. Łapicz (1986: 5–69) oraz Warmińska (1999). W pracach Reczka (1987: 6) i Łapicza (1986: 35–39) wykazano, że Tlp utracili swój „język etniczny” w II połowie XVI wieku (tu też uwagi na temat języka Karaimów), natomiast Ormianie polscy w I połowie XVII wieku. Ustalono również, że rękopiśmienna twórczość Tatarów ma głównie charakter religijny, natomiast Ormian – prawniczy (spis zabytków Ormian polskich: Reczek 1987: 6–8).

³ *Encyklopedia języka polskiego*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992, s. 114.

borskýego (1974: 341–355), Reczka (1968)⁴. Są to: kryterium historyczne (oparte na zasadzie prawdopodobieństwa kontaktów językowych; jego celem jest wskazanie na czynniki pozajęzykowe warunkujące proces zapożyczenia), kryterium autentyczności (pozwala rozstrzygnąć, czy dany wyraz jest orientalnego pochodzenia), kryterium pochodzenia (wskazuje, z jakiego języka pochodzą określone zapożyczenia, jaką drogą dostały się do polszczyzny, jak należałoby je klasyfikować – czy zaliczyć do zapożyczeń bezpośrednich czy pośrednich?), kryterium trwałości (pozwala ustalić, czy dane zapożyczenie występuje w języku polskim tylko sporadycznie (np. jest poświadczane tylko w określonym zabytku lub indywidualnie użyte przez danego pisarza), czy występuje okresowo, czy też weszło na trwałe do zasobu leksykalnego języka polskiego?), kryterium zasięgu (ma na celu wskazanie warstw języka, w których dany wyraz funkcjonuje, a więc ustalenie, czy określone zapożyczenie jest charakterystyczne dla języka ogólnonarodowego i ma charakter potoczny, czy zakres użycia określonego zapożyczenia jest zawężony tylko do książkowej, pisanej odmiany języka literackiego, czy dane zapożyczenie jest charakterystyczne tylko dla gwar?), kryterium stopnia i rodzaju adaptacji na płaszczyźnie fonologicznej, morfologicznej i semantycznej. Ograniczono się przy tym tylko do zapożyczeń formalnosemantycznych, ponieważ można do nich zaliczyć większość orientalizmów, a ponadto są łatwiejsze w identyfikacji, co pozwala uniknąć błędów interpretacyjnych. Opracowanie każdego hasła polega na podaniu znaczenia wyrazu w dobie staropolskiej oraz opisanie późniejszych zmian semantycznych (jeśli takowe zaistnieją), ustaleniu pochodzenia zapożyczenia w polszczyźnie (na podstawie monografii o wyrazach zapożyczonych w języku polskim, historycznych i etymologicznych słowników języka polskiego), podaniu dokumentacji źródłowej (na podstawie SStp i SPolXVI) w celu ustalenia stopnia adaptacji wyrazu zapożyczonego do systemu gramatyczno-leksykalnego polszczyzny.

1.1. KRYTERIUM HISTORYCZNE

W dobie staropolskiej podłoże polityczne było głównym czynnikiem wpływającym na rozwój relacji między Rzeczpospolitą, a krajami Orientu. Był to bowiem czas przyłączenia przez Kazimierza Wielkiego Rusi Czerwonej do Korony Polskiej oraz czas zawarcia unii z Wielkim Księstwem Litewskim.

Na Rusi Czerwonej i przyległych częściach Wołynia i Podola język polski nawarstwiał się na miejscowe, ruskie podłoże językowe. W XV wieku dzięki unii polsko-litewskiej Zachód i Wschód zetknęły się bezpośrednio na ziemiach Rzeczypospolitej. Polska stała się pomostem między kulturą Zachodu i Wschodu. Wraz z zacieśnieniem się więzi Litwy z Koroną coraz silniejsze stawały się na obszarze

---

⁴ Ponadto uwzględniono propozycje: Borejszo (1977: 443–451), Minikowska (1980), Walczak (1984: 149–164), Ligara (1987).

Wielkiego Księstwa Litewskiego wpływy języka i kultury polskiej. Górne warstwy ludności Księstwa (magnateria, szlachta) szybko się polonizowały. W następstwie unii lubelskiej południowa część Wielkiego Księstwa Litewskiego weszła w skład Korony i umocniła kontakty z ziemiami etnicznie polskimi. Naturalnym i nieuchronnym tego skutkiem były wzajemne polsko-ruskie wpływy językowe (por. Walczak 1995: 148)⁵. Na Rusi Czerwonej, a w mniejszym stopniu także na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego kształtuje się w tym czasie odrębna odmiana języka polskiego na podłożu ruskim, mianowicie polszczyzna kresowa, do której przenikały liczne zapożyczenia ruskie oraz przechodziły wyrazy z języków orientalnych, przede wszystkim turecko-tatarskich (por. Walczak 1995: 92).

Według T. Kowalskiego – głównym źródłem zapożyczeń tureckich były wówczas „północne strony kotliny Morza Czarnego, czyli tzw. kipczacka grupa języków tureckich” (Klemensiewicz 1985, II: 348), zwłaszcza iż w dialektach kipczackich porozumiewali się mieszkający w Rzeczypospolitej Tatarzy kresowi oraz Karaimi. Tak więc słownictwo nazywające orientalne realia życia mogło być zapożyczane dwiema drogami: przez pośrednictwo ruskie lub bezpośrednio, dzięki obecności na ziemiach Rzeczypospolitej grup etnicznych, reprezentujących narzecza kipczackie.

W dobie staropolskiej można odnotować także szereg zapożyczeń z języków perskiego i arabskiego, które (dzięki silnej pozycji politycznej państw arabskich we wczesnym średniowieczu) przenikały wpierw do języków zachodnioeuropejskich (głównie romańskich), a następnie do języka polskiego lub też dotarły do nas wprost ze Wschodu przez Turków i Tatarów (por. Hanusz 1885: 459 i 460).

Koniec doby staropolskiej to czas osadnictwa „przybyszów ze Złotej Ordy” na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego⁶. Tatarzy litewscy stanowili konglomerat wielu plemion tureckich, które na ziemię litewską przybywały w ciągu kilku wieków (tzn. od XIV do XVII wieku). Emigracja Tatarów ze Złotej Ordy do krajów sąsiadujących z tym państwem (m.in. na Litwę) miała swój początek już na przełomie XIII i XIV wieku, a bezpośrednią jej przyczyną były względy religijne (niechęć wobec islamu). Jednakże osadnicy tatarscy kultywujący wierzenia pogańskie, a pochodzący z tak zwanej „pierwszej fali emigracyjnej” zostali przymusowo ochrzczeni wraz z całym narodem litewskim przez Władysława Jagiełłę. W ten sposób utracili swoją odrębność religijną i zasymilowali się z ludnością miejscową. „Druga fala emigracji” była związana z polityką prowadzoną przez księcia Witolda (1392–1430), któremu zależało na ochronie granic Księstwa przed Krzyżakami, więc na zagrożonych rubieżach osadzał Tatarów i Karaimów, „obdarzając ich dobrami ziemskimi i licznymi przywilejami” (Łapicz 1986: 26). Śmierć

---

⁵ Por. Brückner (1960: 142): „Nic nie mieliśmy z nim [ze Wschodem] do czynienia, póki nas Ruś odgradzała, ale gdy Ruś częścią pod polskie panowanie przeszła, częścią wraz z Litwą silnemu działaniu wpływów polskich podpadła, otworzył się dostęp od Wschodu”.

⁶ Proces osadnictwa Tatarów na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz losy językowe tej grupy etnicznej – por. Łapicz (1986: 24–60).

Wielkiego Księcia nie przerwała emigracji Tatarów do państwa litewskiego, jednak wśród wychodźców przeważali uciekinierzy z Krymu, ponieważ wyodrębniający się ze Złotej Ordy Chanat Krymski był terenem licznych rozruchów (por. Łapicz 1986: 28). Proces osiedlania się Tatarów w państwie polsko-litewskim trwał jeszcze w wiekach XVI i XVII, jednak nie był już tak masowy. Na ziemi Rzeczypospolitej przybywali w tym czasie członkowie różnych rodów z Chanatu Krymskiego, jak również przedstawiciele innych ludów Wschodu, jak Czerkiesi, Czeremisi, a nawet Turcy osmańscy (por. Łapicz 1986: 28). W okresie największego rozkwitu emigracji, tzn. w XVI wieku liczba osadników tatarskich wahała się od 40 do 200 tysięcy (por. Łapicz 1986: 29).

Pierwsi osadnicy tatarscy (XIV w.) pochodzili z plemion Złotej Ordy i posługiwali się różnymi dialektami kipczackimi języków tureckich, bowiem przed XV wiekiem dialekty Tatarów krymskich stanowiły jedność językową z innymi dialektami w obrębie kipczacko-połowieckiej podgrupy języków kipczackich. Z czasem z podgrupy kipczacko-połowieckiej wyodrębniły się m.in. dialekty karaimskie oraz krymsko-tatarskie, którymi mówili wywodzący się z Krymu osadnicy (kolejna fala emigracji). Analiza źródeł filologicznych pozwala wnioskować, iż w języku Tatarów litewskich istniały dwa nawarstwienia: starsze wschodniotureckie (staroujgurskie – do XVI w.) oraz młodsze południowotureckie (osmańsko-tureckie: od XVI do XVIII w.) (por. Łapicz 1986: 36). Proces społecznej, kulturowej i językowej asymilacji Tatarów ze społecznością Wielkiego Księstwa Litewskiego, rozpoczęty w dobie staropolskiej, zostanie zakończony w II połowie XVI wieku, a więc w dobie średniopolskiej.

Ormianie polscy to grupa społeczna, która również reprezentuje dialekty kipczacko-tureckie. Według hipotezy T. Kowalskiego (1938: 5) – Ormianie nabyli umiejętności posługiwania się dialektami kipczackimi w XIV wieku (choć wcześniej byli pod wpływami kultury chazarskiej i języka kumańskiego: od IX do XIII wieku) w czasie pobytu na Krymie, gdzie znaleźli się po dokonaniu w 1239 roku najeździe Mongołów na Armenię. Ludność Armenii uciekała w różnych kierunkach. Część powędrowała na północ, osiedlając się w Ak Saraju nad jednym z odgałęzień Wołgi przed jej ujściem do Morza Kaspijskiego (stepy nadwołżańskie), gdzie mieszkali tureccy koczownicy, należący pod względem językowym do grupy kipczackiej. Ak Saraj stał się główną siedzibą Złotej Ordy. Wskutek wzrastającego ucisku Ormianie przenieśli się do Kaffy, genueńskiej kolonii na Krymie, a stamtąd na Ruś. Tak więc żyjąc w otoczeniu kipczackim przyjęli język plemion kipczackich (por. Reczek 1987: 4–6).

Terenem, na którym Ormianie bezpośrednio zetknęli się z Polakami była Ruś Czerwona. „Kazimierz Wielki przyrzekł różnym nacjom niepolskim tam zamieszkałym, to jest Rusinom, Żydom, Ormianom, Tatarom i innym, zachowanie wolności ich kultu religijnego oraz samorządu wewnętrznego według tradycji każdej z tych nacji” (Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tzw. Bernardyńskiego we Lwowie, t. 3: Dyplomatariusz, Lwów 1872, s. 14–17; cyt. za Reczek 1987: 1). Językiem kultu był u Ormian język staroormiański, który

pełnił „rolę podobną do roli łaciny w Kościele zachodnim lub do roli języka staro-cerkiewnosłowiańskiego u Słowian prawosławnych” (Reczek 1987: 2). Na co dzień natomiast używano języka ormiańskiego lub jednego z języków tureckich, który jest przez współczesnych badaczy nazywany ormiańsko-kipczackim (por. Tryjarski 1960: 7–55). U części mieszkających na ziemiach Polski Ormian dialekty kipczacko-tureckie wypierały język ormiański, u pozostałych pozostawiły wyraźne ślady w języku. Pożycзки pochodzenia arabskiego, perskiego, tureckiego dostawały się do języka Ormian zarówno przed, jak i po powstaniu imperium osmańskiego i były wynikiem żywych relacji Ormian polskich z ich braćmi ze Wschodu (por. Kowalski 1938: 15). W języku Ormian polskich silne były również wpływy kultury muzułmańskiej, o czym świadczą liczne zapożyczenia z języka arabskiego, ale często w adaptacji tureckiej, związane z religią islamu. Zapozyczenia tureckie (rdzenne oraz wyrazów przybyłych za pośrednictwem tureckim) w języku Ormian polskich można podzielić na: wcześniejsze, tj. kipczackie oraz późniejsze, czyli osmańskie (por. Kowalski 1938: 7–8). Dalsze losy językowe Ormian związane z procesem asymilacji ze słowiańskim otoczeniem i wskutek tego polonizacji tej grupy etnicznej (I/XVII w.) to czas doby średniopolskiej.

Do grupy etnicznej pochodzenia tureckiego należą także Karaimi. Jest to naród wywodzący się od Chazarów, ludu tureckiego, który w VIII wieku przyjął wyznanie karaimskie i zamieszkiwał od kilku tysięcy lat na Krymie. Karaimi „przybyli na Litwę jako odrębna narodowa grupa, świadoma czynników decydujących o swej odrębności, przekonana, że zachowanie religii, to zachowanie języka [...]” (Łapicz 1986: 52). Stąd, w przeciwieństwie do Tatarów i Ormian, Karaimi zachowali silne poczucie tożsamości narodowej, opartej na wspólnej etnogenezie, język (karaimski) oraz religii (odłam religii starozakonnej, uznającej Biblię – głównie Stary Testament, lecz odrzucającej Talmud).

Po przyłączeniu ziem południowo-wschodnich, na przełomie XIV i XV wieku, Polska weszła także w najbliższe sąsiedztwo z Portą Otomańską, a w następstwie hołdu wojewody mołdawskiego Piotra I w 1387 roku oraz po zdobyciu przez sułtana Mehmeda I Wołoszy naddunajskiej i Dobrudży w 1417 roku, księstwa wołoskie stały się terenem, na którym żywo ścierały się interesy polsko-węgiersko-tureckie (por. Zajączkowski 1948: 5).

1.2. KRYTERIUM AUTENTYCZNOŚCI

W celu ustalenia, które z analizowanych wyrazów są zapożyczeniami orientalnymi, należy rozpatrywać je w trzech płaszczyznach: semantycznej, morfologicznej oraz filologicznej.

Realizacja zasady związku wyrazu z desygnatem i realiami⁷ (określenie i podanie definicji słownikowej zapożyczenia) jest istotna dla oceny ostatecznego

---

⁷ Damborský (1974: 344).

źródła etymologicznego badanego wyrazu, bowiem jego znaczenie wskazuje na obce naszej kulturze realia życia, obyczajowości, religii etc. Przy badaniu autentyczności pochodzenia danego zapożyczenia ważna jest również jego budowa, ponieważ znaczna część zapożyczeń z języków tureckich zachowała swoje oryginalne sufiksy, natomiast w przypadku zapożyczeń z języka arabskiego częstym zjawiskiem jest występowanie przed wyrazem rodzajnika określonego 'al-. Orientalne pochodzenie wyrazu można potwierdzić również przez zastosowanie metody filologicznej, opartej na źródłach bezpośrednich (tekst Koranu, zabytki piśmiennictwa Tlp), będących podstawą ekscerpcji zapożyczeń z języków orientalnych lub przez odwołanie się do opracowań leksykograficznych i prac orientalistów, w których można znaleźć udokumentowane filologicznie i lingwistycznie informacje o pochodzeniu i historii konkretnych zapożyczeń. Ze względu na fakt, iż w dobie staropolskiej nie ma zarówno zabytków piśmiennictwa Tlp, jak i polskich przekładów Koranu (stąd generalnie brak w zasobie leksykalnym doby staropolskiej terminologii islamistycznej) – należy ograniczyć się jedynie do słowników i komentarzy orientalistów. Wszystkie wyrazy doby staropolskiej, które zostały uznane za niewątpliwe orientalizmy ułożono alfabetycznie i scharakteryzowano według kolejnych kryteriów, tzn. pochodzenia (ustalono źródła i drogi zapożyczenia), trwałości (określono stopień „żywołności” poszczególnych zapożyczeń w polszczyźnie), zasięgu (opisano częstotliwość użycia poszczególnych wyrazów w zabytkach języka polskiego oraz ich produktywność słowotwórczą) oraz rodzaju i stopnia adaptacji do polskiego systemu leksykalno-gramatycznego.

1.2.1. SEMANTYCZNIE UDOKUMENTOWANE ORIENTALIZMY

Do grupy semantycznie udokumentowanych orientalizmów można zaliczyć nazwy tkanin jedwabnych, pochodzących ze Wschodu, takich jak: adamaszek – ‘*pannus Damasceni operis*’ (SStp, I, 21), ‘*tkanina jedwabna, której nazwa została utworzona od nazwy miasta, położonego w Syrii – Damaszku (Diamacho)*’ (por. SPolXVI, I, 85; SL, I, 4; SPas, I, 6; SWil, I, 6; SDor, I, 21; SMuchl, 1; SEBr, 2), altembas – ‘*złotogłów*’ (SStp, I, 33), ‘*tkanina jedwabna przetykana złotymi lub srebrnymi nićmi...*’ (SPolXVI, I, 146; por. SL, I, 14; SWil, I, 16; SDor, I, 94; SMuchl, 3; SEBr, 4; SWO, 24), atłas – ‘*materia jedwabna*’ (SStp, I, 42), ‘*gatunek gładkiej błyszczącej tkaniny jedwabnej*’ (SPolXVI, I, 227; por. SL, I, 33; SPas, I, 23; SMick, I, 90–91; SWil, I, 34; SWil, II, 1184 – *pólatłas ‘materia pośledniejsza od atłasu’*; SDor, I, 239; SMuchl, 5; SEBr, 8), bisior – ‘*tkanina jedwabna*’ (SStp, I, 94), ‘*droga, miękka tkanina, najczęściej lniana, biała, niekiedy barwna i ozdobna*’ (SPolXVI, II, 153; por. SL, I, 111; SMick, I, 174; SWil, I, 82; SDor, I, 530; SMuchl, 11; SEBr, 27; SESł, 34), forsztat – ‘*rodzaj sukiennej tkaniny, panni genus*’ (SStp, II, 366), ‘*tkanina jedwabna wschodnia*’ (‘*utworzona od miejsca wyrobu Fostat – arabska dawna nazwa Kairu*’) (SEBr, 126; por. SPolXVI, VII, 102; SL, I, 666; SWil, I, 321), kamcha – ‘*kosztowna materia jedwabna*’ (SStp, III, 229), ‘*bo-*

gata turecka tkanina jedwabna' (SPolXVI, X, 34; por. SL, II, 296; SWil, I, 460; SEBr, 215; SMuchl, 52), kofter (-yr) – 'rodzaj jedwabnej tkaniny' (SStp, III, 313), 'materya kosztowna jedwabna turecka' (SL, II, 397; por. SPolXVI, X, 454; SWil, I, 504; SEBr, 159; SESł, II, 327; SMuchl, 63), tafta – 'tkanina jedwabna' (SStp, IX, 81), 'tkanina jedwabna o delikatnym połysku, szeleszcząca przy poruszaniu' (SDor, IX, 10; por. SL, V, 638; SWil, II, 1688; SEBr, 563; SMuchl, 130), do nazw tkanin pochodzenia wschodniego zalicza się również kobierz (-ec) – 'tkanina służąca do przykrycia ściany, łóżka, podłogi, narzuta, dywan' (SStp, III, 306–307; SPolXVI, X, 435–6; SL, II, 391; SMick, III, 401; SWil, I, 502; SDor, III, 774; SESł, II, 298–300); nazwy egzotycznych roślin, ich owoców oraz wyciągów z tych roślin o różnorodnym zastosowaniu: balsam – 'wonna smółka krzewu Commifora Opobalsamum Engl.' (SStp, I, 58), 'żywica drzew głównie podzwrotnikowych zawierająca olejki eteryczne o aromatycznym zapachu, ma zastosowanie w lecznictwie, perfumerii i lakiernictwie', inne znaczenia: 'półpłynna mieszanina żywic i olejków eterycznych o ostrym, aromatycznym zapachu (działa łagodząco, dezynfekująco, przyspiesza gojenie ran)', 'aromatyczny preparat, którym starożytni (głównie Egipcjanie) balsamowali ciała' (SDor, I, 319–320; SPolXVI, II, 291; SL, I, 49; SPas, I, 28; SMick, I, 117; SWil, I, 46; SMuchl, 7; SEBr, 21), cukier – 'cukier trzciniowy' (SStp, I, 339), 'słodka, biała, krystaliczna substancja otrzymywana z buraków cukrowych lub trzciny cukrowej, dodawana jako przyprawa do potraw, ważny środek odżywczy' (SDor, I, 1052–1056; por. SPolXVI, III, 712–14; SL, I, 330–331; SPas, I, 102; SMick, I, 532; SWil, I, 177–8; SMuchl, 18; SEBr, 67), cytwar – bot. 'Curcuma Zedoaria Rosc. – roślina lub jej owoc' (SStp, I, 341), bot. '(Curcuma Zerumbet, v. bł. Kaempferia), gatunek rośliny wschodnioindyjskiej, z rodzaju Ostryżu czyli Kurkumy, zwany Kurkumą plamistą, kłąb ma podobny do imбирowego, wewnątrz żółty, bulwki białe, bez smaku, liście zielone z plamką czerwoną, przysadki kwiatowe karmazynowe, kwiaty żółto-czerwone; kłąb pod nazwą korzenia cytwarowego (radix Zedoariae) smaku korzennego, palącego, zapachu kamforowego, używający się do lekarstw, znanym jest w handlu w dwóch odmianach: okrągły i długi, różniący się tylko nadaną sztucznie postacią' lub bot. '(Zingiber Zerumbet), zwany także dzikim lub leśnym imbirzem, gatunek także rośliny wschodnioindyjskiej z rodzaju Imbiru, podobny do imbiru lekarskiego; korzeń tej rośliny używa się w lekarstwach' (SWil, I, 185; por. SPolXVI, III, 728; SL, I, 343; SDor, I, 1084, SEBr, 71), karbuz – bot. 'dynia' (SStp, I, 41), 'in. kawon; Citrullus vulgaris, roślina zielona roczna należąca do rodziny dyniowatych (Cucurbitaceae), pochodząca z Afryki południowej, uprawiana jako roślina owocowa; u nas arbuzem często nazywają dynię' lub 'owoc tej rośliny' (SDor, I, 185; por. SL, I, 25; SMick, III, 11; SWil, I, 28; SMuchl, 4; SEBr, 168; SESł, I, 403), imbir – bot. 'Zingiber officinale Rosc.' (SStp, III, 16), bot. 'Zingiber officinale, wieloletnia, podzwrotnikowa roślina zielona z rodziny imbirowatych (Zingiberaceae), hodowana w krajach strefy tropikalnej; korzeń jej jest używany jako przyprawa, a także wchodzi w skład wielu lekarstw' (SDor, III, 168–9; por. SPolXVI, VIII, 487–8; SPas, I, 253; SL, II, 202; SWil, I, 416; SEBr,

190), kamfora – bot. ‘*Dryobalanops aromatica* Gaertn.’ (SStp, III, 229), ‘kamforowiec lekarski, drzewo południowo-wschodnio-azjatyckie z rodziny wawrzynowatych [...] dostarczające olejku kamforowego’ oraz ‘żywica tego drzewa używana w lecznictwie i kosmetyce’ (SPolXVI, X, 35; por. SL, II, 297; SMick, III, 296; SWil, I, 460–1; SDor, III, 494; SMuchl, 53; SEBr, 131; SESł, II, 36–7), lak – ‘żywiczna masa koloru czerwonego otrzymywana z rośliny *Aleurites laccifera* Willd., ...’ (SStp, IV, 2; por. SPolXVI, XII, 7; SL, II, 583; SMick, IV, 8; SWil, I, 576; SDor, IV, 9–10; SMuchl, 74; SEBr, 289; SESł, IV, 29–30 [w późniejszych słownikach, tj. od SPolXVI w tym znaczeniu: laka]), muszkat – bot. ‘orzech muszkatowy, roślina i jej owoce’ (SStp, IV, 368; por. SPolXVI, XV, 219), sandał – ‘drewno drzewa sandałowego’ (SStp, VIII, 123); nazwy białej broni, znanej i używanej na Wschodzie: basalyk – ‘bicz z uwiązany na końcu ołowiem’ (SStp, I, 70), bułatowy – początkowo w znaczeniu ‘stalowy’ (SStp, I, 177), później bułat to ‘szabla turecka albo miecz perski, biała broń janczarów; dawna nazwa bardzo twardej i sprężystej stali używanej w średniowieczu na Środkowym i Bliskim Wschodzie do wyrobu broni siecznej i kłującej’ (SWO, 65; por. SPolXVI, II, 505; SL, I, 196; SMick, I, 287; SWil, I, 125; SDor, I, 721; SMuchl, 14; SEBr, 48), karabela – ‘krzywa szabla bez gardy, o rękojeści ozdobnej’ (SStp, III, 240), ‘krzywa ozdobna szabla, noszona dawniej przy uroczystym stroju’ („od nazwy miasta Kerbela (Karbala) w Iraku, znanego punktu handlowego i miejsca pielgrzymek (...), w którego okolicy miano wyrabiać podobne szable”) (SESł, II, 64; por. SL, II, 314; SMick, III, 306; SWil, I, 469; SDor, III, 550; SMuchl, 55; SEBr, 219); nazwy koni i ich ras: bachmat – ‘koń tatarski’ (SStp, I, 50), ‘koń tatarski krępy, o krótkich nogach, silny i bardzo wytrzymały’ (SDor, I, 287; por. SPolXVI, I, 260; SPas, I, 27; SL, I, 41; SMick, I, 108; SWil, I, 42; SMuchl, 5; SEBr, 10; SWO, 47), badawija / badewija – ‘koń rasy arabskiej’ (SStp, I, 57; por. SPolXVI, I, 284–5 i II, 40; SL, I, 43; SWil, I, 57; SMuchl, 5; SEBr, 19), nazwy związane z organizacją państwową (w tym tytuły dostojników, urzędników, władców): orda – ‘państwo tatarskie, plemiona tatarskie, zorganizowane w rodzaj jednostki państwowej’ (SStp, V, 625–6; por. SPolXVI, VIII, 364–5; SPas, I, 247; II, 68; SL, II, 186 i III, 578; SMick, III, 35–36; SWil, I, 407; SDor, III, 105; SMuchl, 96; SEBr, 381; SESł, I, 429; SWO, 305), sołtan – ‘władca panujący w krajach muzułmańskich’ (SStp, VIII, 505; por. SPas, II, 391; SL, V, 501–2; SMick, VIII, 422–423; SWil, II, 1598; SDor, VIII, 910–11; SMuchl, 123; SEBr, 525; SWO, 404), szach – ‘figura króla w grze w szachy’ (SStp, VIII, 527), ale przede wszystkim ‘monarcha Iranu’ (SWO, 410; por. SPas, II, 435; SL, V, 541; SMick, VIII, 455; SWil, II, 1611; SDor, VIII, 994–996; SMuchl, 125); nazwy strojów: kiwior – ‘rodzaj wysokiej a szerokiej czapki’ (SStp, III, 281), ‘stożkowata czapka turecka i tatarska’ (SPolXVI, X, 335; por. SL, II, 361; SWil, I, 491; SEBr, 231; SESł, II, 180–182), a także na przykład nazwa minerału – boraks – ‘minerał borax’ (SStp, I, 130; por. SPolXVI, II, 325) oraz nazwa ptaka – papuga – ‘ptak z rzędu o tej samej nazwie – *Psittaciformes* (obejmującego około 320 gatunków), o barwnym upierzeniu i dużym, zakrzywionym dziobie, gnieźdzący się w lasach podzwrotnikowych, odznacza się zdolno-

ścią naśladowania ludzkiego głosu' (SDor, VI, 103; por. SStp, VI, 37; SPolXVI, XXIII, 243; SPas, II, 94; SL, IV, 43; SMick, VI, 51; SWil, I, 967; SMuchl, 100; SEBr, 395).

1.2.2. MORFOLOGICZNIE UDOKUMENTOWANE ORIENTALIZMY

Niektóre wyrazy przejęte z języków orientalnych zachowały oryginalne tureckie sufiksy, wskazując tym samym na źródło zapożyczenia. Należą do nich między innymi: czaban 'pasterz turecki' (z tur. czoban; w XVI w. spotykamy także formę czabanlar 'pasterze' z wykładnikiem liczby mnogiej występującym w języku tureckim: – lar, por. SPolXVI, IV, 1), roztuchan, rozturchan 'wielki kielich, wielka czasza' (SStp, VII, 498) (z tur. tustahan – SWO, 371), ataman, wataman, watman – najpierw w znaczeniu 'niższy urzędnik w majątku ziemskim' (SStp, I, 42), a następnie 'wyznaczany lub wybierany dowódca wojsk i naczelnik osiedli kozackich' (SDor, I, 235) (z tur. – Klemensiewicz 1985, I: 138) z sufiksem -an; basalyk – 'coś, co ma związek z maczugą' (pochodzi z tur. basu 'mała żelazna maczuga' + sufiks -lik > -lyk, stąd basalyk. Na gruncie języka polskiego nastąpiła zmiana fonetyczna – pewien rodzaj asymilacji: u > a) (Zajączkowski 1953: 47–48), szlyk – wyraz pochodzący od tureckiej formy baszlyk (tur. basz 'głowa' + + sufiks -lik > -lyk, stąd baszlyk) (Zajączkowski 1953: 38) – 'kapuza na głowę' z sufiksem -lik, który na gruncie słowiańskim przeszedł w -lyk (Stachowski 1961: 49) oraz złożenia bachmat – 'koń tatarski' (ar. bahim i tur. at 'koń', stąd bahimat i forma ściągnięta bachmat; pierwotne znaczenie 'koń czystej maści') (Zajączkowski 1953: 46–47), jak również altembas 'złotogłów' (tur. altyn 'złoto' i tur. bez 'tkanina') (Zajączkowski 1953: 36).

Ponadto wyrazy staropolskie rozpoczynające się od fonemu samogłoskowego w przeważającej części są zapożyczeniami z języków obcych, już na gruncie staropolskim dokonany. „Jest bowiem faktem, iż z wyjątkiem spójników rozpoczynających się na a (ale, a, aczkolwiek...) wszystkie stare wyrazy słowiańskie, nawet prasłowiańskie zapożyczenia, posiadają w nagłosie jakąś spółgłoskę proteptyczną, którą w przypadku nagłosowego a – jest najczęściej j-” (Reczek 1968: 23). Niekiedy wyrazom, odczuwanym jako obce w systemie leksykalnym języka polskiego, dodawano na gruncie staropolskim protetyczne spółgłoski: j-, h-, rzadziej k- czy w-, stąd na przykład: jadamaszek, hatłas, horda, wataman, ale obok form z nagłosową spółgłoską funkcjonowały te, które rozpoczynają się na samogłoskę: adamaszek, atłas, orda, ataman.

1.2.3. „NIEWĄTPLIWE” ORIENTALIZMY

Do zapożyczeń, których orientalne pochodzenie zostało potwierdzone badaniami zarówno orientalistów, jak i slawistów, zalicza się następujące wyrazy: adamaszek, altembas, ataman, atłas, bachmat, balsam, barchan, basalyk, badawija / / bedewija, bisior, boraks, bułat, buława, bury, cukier, cytwar, czaban, dera, forsz-

tat, imbir, jarmułka, kaftan, kaleta, kamcha, kamfora, karabela, karbuz / karbusz, kieca, kitajka, kiwior, kobierz (-ec), kobos / kobus, kofter (-yr), koncerz, kordyban, kozak, krogulec, lak, lazur, lutnia, materac, mohorycz, multan, mumia, muszkat, orda, orkisz, papuga, pomorańcza, roztruchan, sandał, sołtan, syrop, szach, szuba, szłyk, tabor, tafta, tebinki / tybinki, towar.

Adamaszek⁸ – ‘*pannus Damasceni operis*’. Jest to nazwa ‘tkaniny jedwabnej, jednobarwnej o wzorze uzyskanym użyciem odmiennych splotów’ (za SDor, I, 21), mająca swoje źródło w języku arabskim; utworzona od Damaszku – nazwy miejscowości położonej w Syrii. Do języka polskiego dotarła przez pośrednictwo języków zachodnioeuropejskich: fr. *damas*, łac. *damascus* (Zajączkowski 1953: 26 – od nazwy geograficznej Damaszku; Rybicka 1976: 85; SEBr, 2 – od nazwy miejsca wyrobu Damaszku; SWil, I, 6 – od miasta Damaszku w Syrii; SDor, I, 21 – Damaszek, nazwa miasta w Syrii; SMuchl, 1 – od miasta Damaszku, w ar. *dimiszk* zwanego, gdzie wyrabiają słynne szable i tkaniny; SPas, I, 6 – śr. łac. *adamascus* [znaczenie, pochodzenie]; SStp, I, 21; SPolXVI, I, 85; SL, I, 4; Kartoteka SPolIXVII i XVIII [znaczenie]; por. *damaszek* – SEBr, 84; SStp, II, 23; SPolXVI, IV, 480; SPas, I, 6; SL, I, 410; SMick, II, 28; SWil, I, 208; Kartoteka SPolXVII i XVIII; SDor, I, 19–20).

W dobie staropolskiej często występuje (zapisana 8 razy) zarówno w zabytkach z fleksją łacińską (1470 SprKHS IV 75, 1470 AGZ XV 459, 1482 AGZ XVIII 244, 1483 MPH V 943, 1500 ZsigBud 33, ib. 79), jak i z fleksją polską (1478 ZapWarsz nr 1213, 1492 RoczniKrac XVI 59)⁹. SStp (I, 21) potwierdza pełną adaptację wyrazu do języka polskiego (przybranie polskiego sufiksu -ek; odmienność według paradygmatu rzeczownikowego; derywat – *adamaszkowy*, utworzony za pomocą przyrostka -owy). Wyraz *adamaszek* jest notowany w historycznych (SPolXVI, I, 85 występuje 20 razy w formach: *adamaszek* – 19 r. i *jadamaszek* – 1 r.; np.: Murm, BartBydg (2 r.), LibLeg, LibMal (3 r.), KrowObr (4 r.), WyprKr (3 r.), Mącz, RejZwierc, ModrzBaz, BielSat, BielRozm, KlonFlis) i we współczesnych słownikach języka polskiego. Jego znaczenie nie zmieniło się na przestrzeni wieków.

⁸ Znaczenie wyrazu jest podawane za SStp. Jeśli uległo ono zmianie lub modyfikacji – obok znaczenia dawnego podawane jest nowe. Podano ponadto informacje na temat występowania wyrazu w zabytkach języka polskiego na podstawie SStp i SPolXVI, gdyż SStp wskazuje na pierwszy zapis wyrazu w polszczyźnie, natomiast SPolXVI ukazuje rozpowszechnienie się badanej formy w dobie średniopolskiej. Przy ustalaniu pochodzenia poszczególnych wyrazów wzięto pod uwagę przede wszystkim badania orientalistów, a następnie redaktorów historycznych słowników języka polskiego. Podając etymologię oraz parafrazę znaczeniową zapożyczeń – zachowano oryginalną pisownię, występującą w słownikach i opracowaniach (przeważnie mimo braku cudzysłowu). Uwaga ta dotyczy następujących źródeł: SL, SWil, SW, SMuchl, SEBr.

⁹ Rozwiązanie skrótów cytowanych zabytków znajduje się w historycznych słownikach języka polskiego.

W tym samym znaczeniu słowniki języka polskiego notują wyraz damaszek, pochodzący również z języka arabskiego, lecz występujący w językach europejskich bez rodzajnika określonego 'al-' (w języku arabskim przed spółgłoską słoneczną „d” rodzajnik określony występuje w postaci 'ad-).

Altembas – 'złotogłów, sericum aureo filo intertextum'. Jest to zapożyczenie z języka tureckiego, złożone z dwóch wyrazów: tur. altyn 'złoto' oraz ar. bez 'płótno' (Zajączkowski 1953: 36–7 – tur. altyn bez; Klemensiewicz 1985, I: 138 – z tur.; Reychman 1950: 126 – z tur.; SEBr, 4 – por. uwagi Zajączkowskiego 1953: 36; SWO, 24 – tur. altyn 'złoto' + bez 'płótno'; SL, I, 14 – z tur.; SDor, I, 94 – tur. altyn = 'złoto' + bez = 'płótno'; SWil, I, 16 – z tur.; SMuchl, 3 – tur. złożony z altun 'złoto' i bez 'płótno' [znaczenie, pochodzenie]; SStp, I, 33; SPolXVI, I, 146; Kartoteka SPolXVII i XVIII [znaczenie]).

SStp (I, 33) podaje tylko jeden przykład użycia tego słowa: 1500 ZsigBud 41. Wyraz altembas upowszechnił się w języku polskim w XVI wieku. SPolXVI (I, 146) podaje 14 przykładów jego użycia (altembas – 6 r., altambas – 6 r., altambasz – 2 r.) w następujących zabytkach języka polskiego: KrowObr, RejWiz (2 r.), RejAp, RejZwierc, BielKron, WyprKr (7 r.), CiekPotr; potwierdza jego odmienność oraz notuje derywat – altembasowy. Współczesne słowniki języka polskiego (SWO, 24; SDor, I, 94) opatrują wyraz altembas kwalifikatorem „dawny”. Znaczenie na przestrzeni wieków nie zmieniło się.

Ataman – 'niższy urzędnik w majątku ziemskim, ekonom, vilicus', od XVI wieku – 'wódz kozacki'. SL (I, 33) i SWil (I, 35) notują wyraz ataman także w znaczeniu 'herszt rozbójników'. Jest to najprawdopodobniej wyraz pochodzenia tureckiego (tur. ata 'ojciec, przodek' i sufiks augmentatywny -man, co pierwotnie znaczyło 'wielki ojciec') – do języka polskiego dotarł przez pośrednictwo języków ruskich, głównie ukraińskiego (Klemensiewicz 1985, I: 138 – z tur., Minikowska 1980: 121 – w zabytkach języka polskiego jest to ukrainizm. Wyraz wywodzi się z języków orientalnych, ale brak jednomyślności w kwestii konkretnego źródła [por. SEBr, 8, 604; VasES, I, 95; PrES, I, 9–10]. Według Dm 17 wyraz powstał z tur. ata 'ojciec', 'przodek' przez dodanie afiksu augmentatywnego -man¹⁰; SEBr, 8 – z tat. odaman 'starszy nad pasterzami i <koszem> 10000 owiec'; SStp, I, 42; Kartoteka SPolXVI [znaczenie]; SPas, I, 22; SL, I, 33; SWil, I, 34–35; SDor, I, 235 [znaczenie; potwierdzenie występowania tego słowa w językach ruskich]).

Był często używany już w staropolszczyźnie (w pierwszym znaczeniu). Kartoteka SPolXVI notuje wyraz wataman 10 razy – MetrKor (7 r.), SarnStat (3 r.). W języku polskim występował w różnych odmiankach: ataman, wataman, wattaman, watman. Pierwotną formą było ataman, natomiast nagłosowe w- tłumaczy się protezą lub wpły-

¹⁰ Jeśli brak jednomyślności co do pochodzenia danego wyrazu w polszczyźnie, to podawane są źródła, na które powołują się slawiści i orientaliści.

wem słowa wataha (por. Minikowska, 1980, 121). Pierwsze derywaty notuje Kartoteka SPolXVII i XVIII: atamantowy, atamaństwo (por. też SL, I, 33 – atamański, atamaństwo). Słowniki XIX- i XX-wieczne podają ponadto derywat atamanić.

Atlas – ‘materia jedwabna, genus telae sericae’, później również ‘ubiór z tej tkaniny’. Jest to nazwa materiału pochodząca z języka arabskiego (ar. atlas), z którego zapożyczył ją język turecki (Klemensiewicz 1985, I: 138 – z ar.; Stachowski 1975–1986, I: 21–22: ar. atlas ‘gładki, dobrego gatunku; atlas, satyna (materiał)’, stąd tur. atlas, ätläs ‘atlas, tkanina’; Stachowski 1999: 235 – tur. z ar. ‘jedwabna lub półjedwabna tkanina’; SEBr, 8 – ar. atlas, ‘gładki’; SL, I, 33 – pochodzenie per.; SWil, I, 34 – pochodzenie per.; SDor, I, 239 – ar. atlas = ‘gładki’; SMuchl, 5 – z ar. atlas, właściwie ‘gładki, glansowany’ i ‘atlas’; do nas przyszedł z Turcji lub Persii [znaczenie, pochodzenie]; SStp, I, 42; SPolXVI, I, 227; Kartoteka SPolXVII i XVIII [znaczenie]).

Wyraz ten był bardzo często używany już w dobie staropolskiej, w zabytkach średniowiecznych (14 razy – atlas, hatłas), np.: 1393 MMAe XV 159, 1394 ib. 187, 1397 StPPP VIII nr CXIX 43, 1428 StPPP II nr 2204, 1444 MonIur III 116, XV AKH V 427, RocznKraK XVI 51, 1483 MPH V 943, 1496 AGZ XIX 271. Częste użycie wyrazu potwierdza również SPolXVI (I, 227) – 37 razy, atlas (19 r.), hatłas (18 r.): PudłFr, ZapMaz, ZbylPrzyg, RejRozpr, RejWiz (5 r.), KrowObr, RejAp (3 r.), RejPos (2 r.), HistLan, RejZwierc (2 r.), StryjWjaz, BielSjem, WyprKr (17 r.). Jest to wyraz odmienny, tworzący już w dobie staropolskiej derywaty, np. atlasowy (hatłasowy), w dobie średniopolskiej ponadto – atlaszewy (hatłaszewy), w innych dobach: atłasny, atłaskowy, atłasowo, atłasek. Początkowo występował w licznych odmiankach (z protetyczną spółgłoską h-, g- lub bez nagłosowej protezy): atlas, atlasz, gatłas, hatłas. Jest używany do dzisiaj w niezmiennym znaczeniu.

Bachmat – ‘koń tatarski, equus Tataricae originis’. Wyraz pochodzi z języka tureckiego i składa się z ar. bahim i tur. at ‘koń’ (por. Zajączkowski 1953: 46–47). „Złożenie bahimat, w formie ściągniętej (zjawisko bardzo częste przy trójzgłoskowych wyrazach tureckich) bahmat, bachmat, oznaczało pierwotnie ‘konia czystej maści’. Dalsze przejście znaczeniowe [...] mogło nastąpić w warunkach tatarskich” (Zajączkowski 1953: 47), stąd nowe znaczenie: ‘koń tatarski, krępy, o krótkich nogach, silny i bardzo wytrzymały’ (za SDor, I, 287). Wyraz bachmat wszedł do polszczyzny prawdopodobnie za pośrednictwem języka ukraińskiego (por. ukr. bachmát ‘bojowy koń wierzchowy’, st. rus. bachmatъ) (Zajączkowski 1953: 12 i 46–7; Klemensiewicz 1985, I: 138 – z tur., Minikowska 1980: 14–15 – wyraz tatarski, który do polszczyzny wszedł prawdopodobnie przez pośrednictwo ukr.; Stachowski 1999: 235 – tat. bahmat ‘rasa koni’ z ar. bahim ‘[koń] o czystej jednolitej maści’+ tat. at ‘koń’; SWO, 47 – tur.; SPas, I, 27 – tat. bachmat, ukr. bachmát ‘silny, krępy koń tatarski o krótkich nogach’; SDor, I, 287 – tat. bachmat; SEBr, 10 – por. uwagi Zajączkowskiego, 1953, 46; SMuchl, 5 – potwierdza orientalne pochodzenie wyrazu, ale podaje błędną etymologię – zapewne złożony z przy-

miotnika per. pechn, pechin [u Tatarów bachn], ‘szeroki’ i at ‘koń’ [z tur.]; SEBr, 10 i SPas, I, 27 wskazują na obecność tego wyrazu na Rusi [znaczenie, pochodzenie]; SStp, I, 50; SPolXVI, I, 260; SL, I, 41; Kartoteka SPolXVII i XVIII; SMick, I, 108; SWil, I, 42 [znaczenie]).

W SL (I, 41) i w SWil (I, 42) słowo bachmat określało ponadto ‘człowieka otyłego, opasłego, brzuchacza’. Współczesne słowniki języka polskiego notują wyraz bachmat tylko w pierwszym znaczeniu i wskazują na archaiczny charakter tego słowa w polszczyźnie (por. SWO, 47: ‘staropolska nazwa niewielkich, silnych, krępych koni tatarskich’). SStp (I, 50) podaje tylko jeden przykład użycia słowa bachmat: 1500 AGZ XV 399. Zapożyczenie to upowszechniło się dopiero w dobie średniopolskiej. SPolXVI (I, 260) podaje 11 przykładów użycia tego słowa: BielSat, RejZwierc (2 r.), PaprPan, BielSjem (4 r.), BielRozm, KochAp, SzarzRyt, jak również utworzone od niego derywaty: przysłówek – bachmaci oraz deminutiwa – bachmacik, bachmatek. SL (I, 41) i SWil (I, 42) notują ponadto augmentatywum – bachmacisko.

Balsam – 1. ‘wonna smółka krzewu Commifora Opobalsamum Engl.’, 2. znaczenie botaniczne. To wyraz z języka arabskiego (ar. belesān), skąd zapożyczył go język grecki (gr. bálsamon), a następnie inne języki europejskie (Zajączkowski 1953: 13 – z ar.; Stachowski 1975–1986, I: 28 – tur. belâsem, belesān, belzan ‘drzewo balsamowe’ < ar. bālsām ‘balsam’ < st. gr. βάλσαμου; Klemensiewicz 1985, I: 137 – jako źródło zapożyczenia podaje język łaciński; SEBr, 12 – pożyczka ze Wschodu; SL, I, 49 – ar. balsan; SDor, I, 319–320 – gr. bálsamon = ‘pachnąca żywica’; SMuchl, 7 – ar., per. belesān, skąd w języku greckim bálsamon [znaczenie, pochodzenie]; SStp, I, 58; SPolXVI, I, 291; SPas, I, 28; SMick, I, 117; SWil, I, 46; Kartoteka SPolXVII i XVIII [znaczenie]).

Nieliczne są przykłady użycia tego słowa w dobie staropolskiej w pierwszym znaczeniu (1 raz – Rozm 25); natomiast w znaczeniu botanicznym występuje w następujących zabytkach: 1478 Rost nr 2246, XV p. post. R LIII 61, 1472 Rost nr 731, 1460 Rost nr 3382, XV p. post. R LIII 65 (notowane są tu różne formy: balsan, balsam, balszam). Zapożyczenie balsam upowszechniło się dopiero w dobie średniopolskiej. SPolXVI (I, 291) podaje 58 przykładów użycia tego słowa (w zabytkach: OpecŻyw, Mącz, Calep, Cn, Murm, BartBydg, FalZioł, HistAl, Leop, BibRadz, BielKron (4 r.), SiebRozmyśl, KrowObr (6 r.), MWilkHist) oraz liczne derywaty – balsamita, balsamka, balsamować, balsamowny, balsamowy. SL (I, 49) notuje ponadto: przymiotnik balsamiczny oraz złożenie balsamosprzedawca. W dobie nowopolskiej wyraz balsam używany jest w następujących znaczeniach: 1. ‘żywica drzew głównie podzwrotnikowych zawierająca olejki eteryczne o aromatycznym zapachu; ma zastosowanie w lecznictwie, perfumerii i lakiernictwie’, 2. ‘półpłynna mieszanina żywic i olejków eterycznych o ostrym aromatycznym zapachu (działa łagodząco, dezynfekująco, przyspiesza gojenie ran)’, 3. ‘aromatyczny preparat, którym starożytni (głównie Egipcjanie) balsamowali ciała’(za SDor, I, 319–320), ponadto w SWil (I, 46) balsam to także ‘ulga, pociecha’.

W dobie nowopolskiej pojawiają się także nowe derywaty, np.: balsamorodny, balsamicznie, balsamista, balsamowanie, balsamodrzew, balsamica, balsaminka, balsamina.

Barchan – ‘tkanina lniano-wełniana, tela e lino et lana contexta’. Wyraz pochodzi z języka arabskiego (ar. barrakān), z którego przez pośrednictwo języków zachodnioeuropejskich został zapożyczony do języka polskiego. Już w języku niemieckim nastąpiło przejście k w ch: por. barkān i barchāt. (SEBr, 15 – z łac. barcanus, a to z ar. barrakan, barnakan; SDor, I, 348–1. śr.g.nm. barchan, ze śrdw. łac. barracanus, ar. barrakān; 2. turkm. balqan; SMuchl, 8 – z ar. berkan, ‘gatunek bawełnianej tkanki’ [znaczenie, pochodzenie]; SStp, I, 61–62; SPolXVI, II, 12; Kartoteka SPolXVII i XVIII; SL, I, 57; SWil, I, 50 [znaczenie]).

Był rozpowszechniony i często używany już w dobie staropolskiej w następujących zabytkach z fleksją polską: 1450 RpKapKr, 1463 PF V 12, 1477 ZapWarsz nr 3094, XV p. post. PF V 9, ca 1500 Erz 2, 1472 AGZ VI 159, 1472 StPPP II nr 4081 i 1474 AGZ XVIII 77, jak też w wielu innych z fleksją łacińską (10 przykładów). SStp (I, 61–62) notuje również derywaty pochodzące od słowa barchan: barchanista (parchanista, parchinista), barchannik (parchannik). SPolXVI (II, 12) potwierdza występowanie tego słowa czternaście razy w zabytkach języka polskiego (BartBydg – 2 r., LibMal – 4 r., RejWiz – 3 r., Rej Zwierc, BielKron, Mącz, BielRozm, BielSat) oraz notuje derywat barchanowy. Wyraz barchan w tym samym znaczeniu, tj. ‘tkaniny lniano-bawełnianej’ jest znany także późniejszym opracowaniom leksykograficznym. W SDor (I, 348) notowana jest ponadto nowsza pożyczka z języka turkmeńskiego (turkm. balqan) – barchan w znaczeniu geogr. geol. ‘mała wydma piaszczysta w kształcie sierpa lub półksiężyca o rogach zwróconych w kierunku, w którym wieje stale wiatr’.

Basalyk – ‘bicz z uwiązany na końcu ołowiem, caestus’. Jest to nazwa broni białej pochodzenia tureckiego, składająca się z tureckiego wyrazu basu ‘mała żelazna maczuga’ oraz sufiksu -lyk, czyli basulyk, co na gruncie słowiańskim, w wyniku asymilacji fonetycznej, dało basalyk (Zajączkowski 1953: 48; Klemensiewicz 1985, I: 138 – z tur., Minikowska 1980: 18 – wyraz tur. – tat. Wyprawdzano go z tur. – tat. bašakly ‘z żelaznym zakończeniem’ [tak niepewnie VasES, I, 130], z tur. basulyk ‘coś gniotącego’ [por. Much 8, KarSWO 37], ze st.tur. basu ‘mała żelazna maczuga’, a ściślej od hipotetycznej formy basulyk ‘coś, co ma związek z żelazną maczugą’ [por. ZajSO, 47–48]; SEBr, 17; SDor, I, 365 – tur. basulyk, basalyk; SMuchl, 8–9 – potwierdza orientalne pochodzenie wyrazu – tur. basulyk, basalyk, ale według Zajączkowskiego, 1953, 48, podaje błędną etymologię [znaczenie, pochodzenie]; SStp, I, 70; SPolXVI, II, 26; SL, I, 62; SWil, I, 53; Kartoteka SPolXVII i XVIII [znaczenie]). Niepewne i trudne do udokumentowania w zapożyczeniu tego słowa jest pośrednictwo ruskie, więc rozważa się możliwość przejścia wyrazu basalyk bezpośrednio od Tatarów (Minikowska 1980: 18–19).

SStp (I, 70) notuje tylko dwa przykłady użycia tego słowa: ca 1500 Erz 2, ca 1500 R XLVII 355. Wyraz *basalyk* jest częściej (9 razy) notowany w SPolXVI (II, 26), np.: *RejWiz*, *RejZwierc*, *RejZwierz*, *Mącz* – 2 r., *SkarŻyw* – 3 r., *BartBydg*. W SL (I, 62) oraz w SWil (I, 53) pojawia się nowe znaczenie tego słowa, mianowicie ‘człowiek niezgrabny, rozkisły, rozlazły, nieczynny, próżniak’, jak również derywaty: *basalykowatość* ‘niezgrabność, rubaszność, rozlazłość’, *basalykowaty* ‘niezgrabny, rubaszny, rozlazły’. W SDor (I, 365) wyraz *basalyk* w znaczeniach: ‘nicpoń’, ‘bicz zakończony kulką ołowianą’, ‘ślad po uderzeniu’ traktowany jest jako przestarzały. Natomiast jest znany współczesnej polszczyźnie wyraz *basalyk* w znaczeniu żart. ‘małe dziecko, swawolny, żywy chłopak, smarkacz’ (SDor, I, 365).

Bedewija / Badawija – ‘koń arabski, equus Arabicae originis’. Jest to wyraz pochodzący z języka arabskiego (ar. *badawi*), skąd przeszedł do języka tureckiego i bezpośrednio ze Wschodu został zapożyczony do języka polskiego (Walczak 1992: 334 – wyklucza pośrednictwo ruskie, przyjmując, że przejęliśmy ten wyraz wprost ze Wschodu; SEBr, 19 – od nazwy *Beduinów*, od *bedu*, ‘pustynia’, tur. *bedevi at*; SMuchl, 5 – z ar. *badawi* ‘beduiński, polowy, stepowy’ [znaczenie, pochodzenie]; SStp, I, 57; SPol XVI, I, 284–5 i II, 40; Kartoteka SPol XVII i XVIII; SL, I, 43; SWil, I, 57 [znaczenie]).

W dobie staropolskiej był często używany, co potwierdza zapis w następujących zabytkach: 1497 StPPP VII 53, 1498 AGZ XVII 353, 1499 AKH VIII 312, 1499 GórsJazRp 275, 1500 ZsigBud 26 i 33 (liczne odmianki: *badawia*, *badawija*, *bedawija*, *bedewija*). SPolXVI (I, 284–285) podaje tylko cztery przykłady użycia tego słowa (*Murm*, *BartBydg*, *SeklKat*, *OrzQuin*). Wyraz *badawija* notuje jeszcze SL (I, 43–XVII w.), natomiast już w SWil (I, 57) słowo *bedew* ‘koń dzielny, rumak’ opatrzone zostało komentarzem „nie używane”.

Bisior – ‘tkanina jedwabna, byssus’. Kontaminacja ar. *busra* (sg.) i *busr* (pl.) ‘niedojrzałe daktyle; paciorki, szklane koraliki’ z gr. *býssos*, łac. *byssus* ‘len, płótno, bawełna’ to źródło dla słowa *bisior*, oznaczającego ‘cienką drogą materię’. Wyraz przeszedł do języka polskiego przez pośrednictwo języków ruskich, głównie ukraińskiego (por. ukr. *бисеръ, бисьрѣ*), najpierw jednakże funkcjonował w scs w znaczeniu ‘perły’. (SEBr, 27 – z ar. *busra* ‘paciorek’, rus. *busy* ‘paciorki’; ale to pomieszano u nas około r. 1500 z łac. gr. nazwą ‘cienkiego płótna’, *bysson*; SESł, I, 34 – za pośrednictwem tur. *büsre* z ar. *busr*, *busra* ‘paciorki’; SL, I, 111 – z gr. łac. *byssus*; SWil, I, 82 – z gr.; SDor, I, 530 – ar. *busr* = ‘paciorki’, kontaminacja z gr. *býssos*, łac. *byssus* = ‘len, płótno, bawełna’; SMuchl, 11 – pochodzenie orientalne, ale inna etymologia – w ar. bezz także i po tur., ‘płótno bardzo cienkie i włókno do tkania drogich materyj, wyrabiane w Persii’ [znaczenie, pochodzenie]; SStp, I, 94 – *bisowy*, 97; SPolXVI, II, 153; kartoteka SPolXVII i XVIII; SMick, I, 174–175 [znaczenie]).

SStp (I, 94) podaje następujące przykłady użycia tego słowa: 1471 MPKJ V 35, *Rozm 16*, *Rozm 98* oraz derywat *bisowy* ‘*bisiorowy*, zrobiony z *bisioru*’. Czę-

ściej (14 razy) słowo bisior w tym samym znaczeniu występuje w dobie średnio-polskiej (SPolXVI, II, 153) w następujących zabytkach: LudWieś, Leop (4 r.), RejPos, KochFr, WujNT (7 r.). SDor (I, 530) notuje słowo bisior w następujących znaczeniach: 1. zool. blm. 'wydzielina gruczołów nożnych niektórych gatunków małży, występująca w postaci nitek, z których dawniej wyrabiano tkaniny i przedmioty galanteryjne', 2. daw. a. 'cienka, lśniąca tkanina wyrabiana w starożytności z wydzielin małży', b. 'kosztowna, bardzo delikatna tkanina lniana, bawełniana lub wełniana znana w starożytności i dawnej Polsce', c. 'lśniący dęty koralik'. Tak więc słowo bisior oznaczające 'tkaninę' klasyfikowane jest we współczesnej polszczyźnie jako przestarzałe. W dobie nowopolskiej znane są derywaty: bisiorowy, bisiorowy, bisiorowa 'paciorka szklana, dęta, często różnokolorowa, naśladowująca perłę'.

Boraks – 1. minerał 'borax', 2. 'żabi kamień, stożkowata narośl wapienna na głowie ropuchy, lapis ranae'. Wyraz pochodzi z języka perskiego, skąd przeszedł do języka arabskiego (Zajączkowski 1953: 13 – z ar.; SDor, I, 613 – śrdw.łac. borax z ar., a tam z per.; SMuchl, 12 – od ar. bawrāk, burāk, po per. buré [znaczenie, pochodzenie]; SStp, I, 130; SPolXVI, II, 325; SL, I, 147 [znaczenie]). Według Klemensiewicza (1985, I, 137) do polszczyzny został zapożyczony z języka łacińskiego.

W SStp (I, 130) jest notowany w pierwszym znaczeniu tylko raz – 1419 Rost nr 5226, w drugim też tylko raz – 1472 Rost nr 47. W SPolXVI (II, 325) występuje trzy razy (FalZioł – 2 r., Calep) w znaczeniu: 'związek nieorganiczny, czteroboran sodowy mający szerokie zastosowanie m.in. w lecznictwie, przemyśle'. W tym samym znaczeniu jest notowany przez późniejsze opracowania leksykograficzne – SL (I, 147) i SDor (I, 613 – tu też przymiotnik: .boraksowy).

Bułat – 'miecz perski zakrzywiony, szabla turecka z szeroką głownią'. Jest to zapożyczenie z języka perskiego (per. pūlād), które przeszło przez pośrednictwo języków turecko-tatarskich (por. tur. bulat), a stamtąd przez Ruś wyraz wszedł do polszczyzny (Reychman 1950: 126 – z per. pulad poprzez tur.; Rybicka 1976: 22; SEBr, 48 – przez Ruś z tur. bulat, a to z per. pūlād; SWO, 65 – tur. z per. pūlāt 'stal'; SL, I, 196 – z tat.; SWil, I, 125 – z tat.; SDor, I, 721 – tur. bułat z per. pūlād = 'stal'; SMuchl, 14 – z per. pulad [znaczenie, pochodzenie]; SStp, I, 177; SPol XVI, II, 505; Kartoteka SPolXVII i XVIII; SMick, I, 287 [znaczenie]).

W SStp (I, 177) występuje tylko przymiotnik bułatowy w znaczeniu 'stalowy' (1453 MonIur III 228). W SPolXVI (II, 505) wyraz bułat notowany jest pięć razy, w tym jeden raz w znaczeniu 'miecz' (Mącz, LibLeg – 4 r.) i podane są utworzone od niego wyrazy pochodne: bułatny, bułatowy. We współczesnej polszczyźnie jest to już archaizm: „w dawnej Polsce – 'szabla turecka albo miecz perski, biała broń janczarów; dawna nazwa bardzo twardej i sprężystej stali używanej w średniowieczu na Środkowym i Bliskim Wschodzie do wyrobu broni siecznej i kłującej' (za SWO, 65, por. także SDor, I, 721 – „daw.”).

Buława – ‘maczuga, clava ferrea longo manubrio’, od XVI wieku ‘krótka laska zakończona głowicą; pałka, maczuga; znak władzy wojskowej’. Wyraz buława ma swoją etymologię w języku koczowników tiurskich, najprawdopodobniej Kumanów, czyli Połowców, z którymi Słowianie pozostawali w kontakcie od XI wieku. „W zabytku połowieckim z XIII wieku zachowała się forma buław jako nazwa ‘narzędzia do bicia’, a słowniki arabsko-tureckie ze środowiska kipczackiego podają wielokrotnie formy buław, buławu jako odpowiednik ar. dabbūs ‘maczuga’” (za Zajązkowski 1953: 50; por. Rybicka, 1976, 22; Stachowski, 1999, 235 – kipcz., por. kum. [= połowieckie] bulov ‘tylko broń, może pałka, maczuga’; kipcz.– tur. bulau, bulawu = ar. dabbūs ‘maczuga’; SEBr, 48 – mniemanego tur. początku; SESł, I, 50 – nieprzejrzystość słowotwórcza i geografia wyrazu przemawiają za pożyczką [...], ale źródło niepewne; SPas, I, 55 – ukr. buława; SL, I, 196 – z tat.; SWil, I, 125 – z tat.; SDor, I, 721–2 – prawdopodobnie z tur. buław(a); SMuchl, 14 – z tatarskiego buław, buława ‘maczuga’ [znaczenie, pochodzenie]; SStp, I, 177; SPolXVI, II, 505; Kartoteka SPolXVII i XVIII; SMick, I, 287 [znaczenie]).

W SStp (I, 177) wyraz buława jest rzadko notowany: 1448 ZapRpZakr 14, 38, 1483 AcRect I nr 890, ca 1500 JA X 383; występuje tylko w znaczeniu broni – ‘maczugi’. Upowszechnia się w dobie średniopolskiej (notowany 28 razy, np. w zabytkach: BartBydg, Mącz – 3 r., Calep – 3 r., ZapMaz, LibMal, RejWiz, RejZwierz 3 r., BielKron – 2 r., KochJez, CzachTr), gdzie poszerza swoje znaczenie i jest używane jako ‘oznaka godności i władzy hetmańskiej’. We współczesnej polszczyźnie zapożyczenie to ma dwa znaczenia: 1. ‘krótka laska metalowa zakończona ozdobną gałką; symbol władzy’, 2. ‘broń uderzająca, złożona z trzonu zakończonego ciężką gałką; pałka, maczuga’ (za SDor, I, 721). Wyraz buława był podstawą do tworzenia wielu derywatów, np.: buławka (znany już w XVI wieku), buławnik, buławeczka, buławić, buławonośca, buławowładzca (SPolXVII i XVIII – tu też bułanowski; SL, I, 196; SWil, I, 125).

Bury – ‘ciemno-szaro-brunatny, fulvus’. Ma swoje źródło w perskim bōr ‘gniady, ciemnoryży’, skąd przeszedł do języków turecko-tatarskich [bur], a stamtąd przez pośrednictwo ruskie do polszczyzny (SEBr, 50 – ze Wschodu; SEB, I, 99 – st.rus. buryj, tur.-tat. bur ‘gniady, ciemnoryży’, per. bōr ‘ts.’; SESł, I, 51 – geografia wyrazu przemawia za pochodzeniem ze wschodu, a nie z łac. burrus ‘rudy, ognistego koloru, lisowaty’. Niepewne, por. KorschAslPh IX 493–4, Kuryłowicz PF X 355–6, Gombocz [por. RS VII 187]; SL, I, 201 – por. łac. burrus = ‘lisowaty, rudy’ ‘ts.’; SDor, I, 736 – możliwe, że z tur. bur = ‘lisi, rudawy’; SMuchl, 15 – z per. bur, ‘bułany’ [znaczenie, pochodzenie]; SStp, I, 178; SPolXVI, II, 514–515; SWil, I, 128 [znaczenie]).

SStp (I, 178) podaje tylko jeden przykład użycia słowa bury – 1471 MPKJ V 12. W SPolXVI (II, 514–515) jest notowany 9 r. – Mącz. W późniejszych opracowaniach leksykograficznych występuje w tym samym znaczeniu. Tworzy derywaty: burość (SL, I, 201; SDor, I, 736), buro (SDor, I, 736) oraz jest używany do tworzenia przymiotników złożonych wskazujących na bury odcień danej barwy.

Cukier – w dobie staropolskiej tylko w znaczeniu ‘cukier trzcinowy, saccharum’, od XVI wieku w znaczeniach: 1. bot. ‘Saccharum officinarum L. (Rost); trzcina cukrowa’, 2. ‘słodka przyprawa do potraw wyrabiana przeważnie z trzciny cukrowej’, 3. ‘wyroby z cukru, słodkie potrawy podawane na deser’. Wyraz cukier to słowo pochodzenia arabskiego (ar. sukkar), wcześniej zapożyczone zapewne przez pośrednictwo języków zachodnioeuropejskich (Zajączkowski 1953: 13 – z ar.; SEBr, 67 – z ar. sukkar; źródło pierwotne to ind. szarkara; SPas, I, 102 – nm. Zucker; SWil, I, 177–8 – z nm.; SDor, I, 1052–1056 – nm. Zucker; SMuchl, 18 – w ar. sekker, per. i tur. szekier: wyraz ar. przeszedł do rozmaitych języków, łac. saccharum, włos. zucchero, skąd i do naszego [znaczenie, pochodzenie]; SStp, I, 339; SPolXVI, III, 712–14; Kartoteka SPolXVII i XVIII; SL, I, 330–331; SMick, I, 532 [znaczenie]).

Znane jest już w dobie staropolskiej (notują je zabytki z fleksją polską, np.: 1419 Rost nr 5194, XV p. pr. PF IV 617, 1428 PF V 69, XV p. post. R XLVII 357, 1472 Rost nr 856, 1478 Rost nr 2150, 1481 Rost nr 5007, 1484 Rost nr 5971, ca 1500 Erz 10 oraz z fleksją łacińską – 4 przykłady), licznie reprezentowane także w dobie średniopolskiej (SPolXVI, III, 712–714 podaje 189 przykładów użycia tego słowa oraz liczne derywaty, np.: cukrowy, cukrowny, cukrowany, cukrowaty, cukrować). Wyraz cukier wszedł na trwałe do systemu leksykalnego języka polskiego. We współczesnej polszczyźnie występuje w znaczeniach: 1. bhm. ‘słodka, biała, krystaliczna substancja otrzymywana z buraków cukrowych lub trzciny cukrowej, dodawana jako przyprawa do potraw; ważny środek odżywczy’, 2. chem. ‘naturalny związek organiczny, węglowodan występujący w przyrodzie ożywiającej’, 3. tylko w pl. ‘wyroby z cukru, cukierki, słodycze’. Wyraz cukier jest podstawą do tworzenia w języku polskim bardzo dużej liczby derywatów – należą do nich, np. cukierek, cukierczek, cukiernia, cukierenka, cukierkownia, cukiernica, cukierniczka, cukiernictwo, cukiernik, cukierkowy, cukierniany, cukierniczny i szereg innych (SDor, I, 1052–1056 – por. także SPolXVII i XVIII, SL, I, 330–331; SWil, I, 177–178; SMick, I, 532).

Cytwar – 1. bot. ‘Curcuma Zedoaria Rosc. – roślina lub jej owoc’, 2. płony cytwar ‘przestęp. Bryonia alba L.’ Nazwa botaniczna cytwar pochodzi najprawdopodobniej z języka arabskiego (SEBr, 71 – z ar.; SDor, I, 1084 – nm. Zitwer [znaczenie, pochodzenie]; SStp, I, 341; SPolXVI, III, 728; Kartoteka SPolXVII i XVIII; SL, I, 343; SWil, I, 185 [znaczenie]).

Była często używana już w dobie staropolskiej, np. w zabytkach: 1460 Rost nr 3419, 1464 Rost nr 4778, ca 1465 Rost nr 4203, 1472 Rost nr 865, 1475 Rost nr 3154, 1481 Rost nr 5006, 1493 ib. nr 2390, XV p. post. R LIII 70, ca Erz 10, ca 1500 Rost nr 5416 (w pierwszym znaczeniu), 1419 Rost nr 2093 (w drugim znaczeniu). SPolXVI (III, 728) podaje 16 przykładów użycia tego słowa (FalZioł – 10 r., SienLek – 5 r., Oczko). Słowniki języka polskiego notują tylko jeden derywat – cytwarowy. We współczesnej polszczyźnie występuje w znaczeniu farm. ‘wysuszone kwiatostany rośliny azjatyckiej Artemisia cinae, zawierające santoninę, używane jako lekarstwo przeciw robakom jelitowym’.

Czaban – 1. ‘pasterz’ a. turecki b. wołoski, 2. ‘zwierzę domowe (zwłaszcza wypasane przez czabanów tureckich lub wołoskich)’. Pochodzi z języka perskiego (šaubān), skąd przeszedł do języka tureckiego (tur. i tat. czoban), a następnie najprawdopodobniej przez pośrednictwo ruskie dotarł do języka polskiego (Minikowska 1980: 38 – z tur.-tat. čoban ‘pasterz’ – jego praźródłem jest per. šaubān ‘ts.’ Do polszczyzny wyraz zapożyczono przez Ukrainę; SPolXVI, IV, 1 – wyraz pochodzący z tur. czoban ‘pasterz’; w pl. czabanlar ‘pasterze’, z tur. „lar” – wykładnik pl.; SDor, I, 1087 – ukr. czabán, tur. czoban [znaczenie, pochodzenie]; SL, I, 344; SMick, I, 537; Kartoteka SPolXVII i XVIII; SWil, I, 185 [znaczenie]).

SPolXVI (IV, 1) notuje ten wyraz 7 razy w znaczeniu ‘pasterza’ (BielSpr, LibLeg – 2 r., RejZwierc, RejZwierz – 2 r., WerGość), w znaczeniu ‘woła podolskiego’ zarejestrowano ten wyraz w KochFr, KochProp, PudłFr, w znaczeniu ‘barana’ w StryjKron oraz zawiera informację, iż wyraz czaban jest notowany w SStp, czyli jest obecny w polszczyźnie od doby staropolskiej. SPolXVI (IV, 1) podaje także formę czabanlar, wskazującą na bezpośredni wpływ turecki (w zakresie morfologii tur. sufiks –lar tworzy formy pl.). Słowniki języka polskiego notują także derywaty utworzone od wyrazu czaban: czabanek, czabanka, czabański (znane już w dobie średniopolskiej). We współczesnej polszczyźnie słowo czaban jest archaizmem (por. SDor, I, 1087: czaban daw. a. ‘rosły wół lub baran’, b. pl. ‘pasterz owiec lub wołów’).

Dera, Derka – ‘tegumentum crassum laneum’, ‘okrycie konia, koc’. Jest to wyraz pochodzenia tureckiego (tur. čerge), który przez pośrednictwo ruskie został zapożyczony do języka polskiego (SEBr, 87 – z małorus. derha i dżerha, ‘gunia’, rum. czerga, ‘kołdra’, węg. cserga a tur. cserge, ‘namiot’; SESł, I, 144 – z ukr. dérha, džérha ‘gruba tkanina, derka’, co [...] pożyczką z tur. čerge ‘mały namiot’ [...]; SPas, I, 135 – ukr. dérha, džérha = ‘gunia, gruba tkanina’ z tur. czerge = ‘mały namiot’; SDor, II, 93 – ukr. derha z tur. czerge = ‘namiot z koców’ [znaczenie, pochodzenie]; SStp, II, 47; SL, I, 426; SWil, I, 217; Kartoteka SPolXVII i XVIII [znaczenie]).

W SStp (II, 47) jest notowana tylko forma derka, w 1468 AGZ XVI 59. Słowo dera upowszechniło się w języku polskim dopiero od doby średniopolskiej i używane jest do dzisiaj w tym samym znaczeniu, tj. ‘grubego, kosmatego koca używanego zazwyczaj jako okrycie na konie; narzuty na pościel, okrycia na nogi, zwłaszcza w podróży’.

Forsztat – ‘rodzaj sukiennej tkaniny, panni genus’. Jest to słowo pochodzące z języka arabskiego (SEBr, 126 – od miejsca wyrobu, Fostat – arabska dawna nazwa Kairu, z gr. forsaton, łac. fossatum, ‘obóz’; SWil, I, 321 – z nm. ‘przedmieście przed fortem’ [znaczenie, pochodzenie]; SStp, II, 366; SPolXVI, VII, 102; Kartoteka SPolXVII i VIII; SL, I, 666 [znaczenie]).

W języku polskim znane i używane w dobach staro- i średniopolskiej, jednakże niezbyt często. SStp (II, 366) podaje trzy przykłady użycia tego słowa (1413

CracArt nr 195, 1422 StPPP II nr 1861, 1459 AKPr I 83). SPolXVI (VII, 102) notuje tylko jeden przykład (*Inwentarze mieszczańskie z lat 1528–1635 z ksiąg miejskich Poznania* r. 1555, nr 64). Brak derywatów. W dobie nowopolskiej – hasło forsztat notuje tylko SWil (I, 321) w znaczeniach 1. ‘przedmieście przed fortem’, 2. ‘gatunek materji jedwabnej’.

Imbir – bot. ‘Zingiber officinale Rosc.’ – nazwa ‘rośliny podzwrotnikowej’ oraz ‘aromatycznej, korzennej przyprawy do potraw, wódek, także lek lub jeden z jego składników uzyskiwany przez rozdrobnienie (zmielenie, stłuczenie, starcie) niektórych części (korzeni i prawdopodobnie także ziarenek nasiennych) rośliny o tej samej nazwie’ – to wyraz pochodzenia perskiego (per. shangabir), skąd przeszedł do języka arabskiego (ar. zandżabil), a stąd przez języki zachodnioeuropejskie (np. nm. Ingber) do języka polskiego (SEBr, 190 – z nm. Ingwer z łac. zingiber, od wschodnich nazw <ar. zandżabil, per. shangabir, z ind. śrngawerd; SPas, I, 253 – nm. Ingber; SDor, III, 168–169 – nm. Ingber, ze Wschodu [znaczenie, pochodzenie]; SStp, III, 16; SPolXVI, VIII, 487–8; Kartoteka SPolXVII i XVIII; SL, II, 202; SWil, I, 416 [znaczenie]).

Słowo imbir w dobie staropolskiej występuje w zabytkach: 1464 Rost nr 4908, 1465 Rost nr 4076, ib. nr 4110, 1472 Rost nr 861, 1475 Rost nr 3112, ib. nr 3249, XV p. post. PF V 8, XV p. post. R LIII 70, ca 1500 Rost nr 7363 w licznych odmiankach: imbier, imbir, ambirz, cyngbier, inbir, ingbir, ingbier, które potwierdzają pośrednictwo wielu języków w procesie zapożyczenia tego wyrazu. W SPolXVI (VIII, 487–488) jest notowany 97 razy (imbier – 62r., imbir – 32r., imgbir – 1 r., ingbier – 1 r., jęgbir – 1 r.). W niezmiennym znaczeniu jest notowany w słownikach współczesnej polszczyzny. Słowniki znają tylko jeden derywat tego słowa – imbirowy (notowany już w SPolXVI, VIII, 488).

Jarmułka – ‘rodzaj czapeczki, capitis tegimentum quoddam’. To wyraz pochodzący z języka tureckiego (tur. emurlukú ‘płaszcz przeciwdeszczowy z kapturem’ < tur. ja(g)murluk ‘ts.’ < jagmur ‘deszcz’) i prawdopodobnie zapożyczony do języka polskiego przez pośrednictwo języków ruskich (por. ukr. jarmułka ‘rodzaj czapki’) (Klemensiewicz 1985, II: 348; Minikowska 1980: 62–63; Stachowski 1999: 238 – tur. jağmurlyk ‘płaszcz deszczowy’; SEBr, 198 i 200 – z ruskiego dawnego jemurluk, z tur. ja(g)murluk, ‘płaszcz na deszcz z kapuzą’, później jermułka ‘kapuza’, brus. jarmułka, rus. jełomok, małorus. jołomka, ‘czapka’; SESł, I, 503 – zapewne pożyczka z rus.: ukr. jarmułka, co do starych polskich form jarmułka, jarmułka por. brus. jarmułka, rus. ermółka, ukr. dial. jarmiłka [...]. Wyrazy rus. są zapewne przekształceniami st.rus. emurlukú ‘oponcza, płaszcz chroniący od deszczu’ [...] z tur. jağmurluk ‘ts.’; SMuchl, 42 – z tur. jahmurluk, jahmurluk, ‘czujka, oponcza od deszczu’; SDor, III, 327 – tur. jagmurluk = ‘kaptur’ [znaczenie, pochodzenie]; SStp, III, 116; SPolXVI, IX, 260 i 264; Kartoteka SPolXVII i XVIII; SMick, III, 200; SL, II, 235; SWil, I, 433–4 [znaczenie]).

W dobie staropolskiej notowany jest rzadko, np. w zabytkach: 1443 StPPP II nr 3159, 1458 ZapWarsz nr 1075 i występuje w postaciach: jałmurka („z metate-

zą”), jełmunka, jamułka („z dysymilacją na odległość r...↳ zero...ł”). Równie rzadko występuje w SPolXVI (IX, 260 i 264) – jamołka (1 raz – w podręczniku do gramatyki Ursinusa z 1592 r.), jamułka (1 raz – PudłFr), jałmonka (1 raz – Rachunki dworu królewskiego 1544–1567), jarmołka (1 raz – StryjKron / na podstawie SL), jałmunica (1 raz). „Różnorodność form może wynikać ze słabej asymilacji obcego wyrazu” (Minikowska 1980: 62). We współczesnej polszczyźnie w użyciu jest wyraz jarmułka w znaczeniu ‘małej, okrągłej czapeczki bez daszka, nakrywającej tylko wierzch głowy, dawniej noszonej przez Żydów, mycki, krymki’. Opracowania leksykograficzne nie notują derywatów.

Kaftan – ‘rodzaj płaszcza, vestimentum, sagulum, amictus’ w XV wieku. Zapożyczenie kaftan pochodzi z języka tureckiego (tur. kaftan – ‘rodzaj długiej lekkiej szaty’, którego źródłem jest per. häftan). Do polszczyzny wyraz dotarł przez pośrednictwo ruskie (por. ukr., brus., ros. kaft’an ‘rodzaj męskiego stroju’) (Reychman 1950: 120 – tur. kâftan; Minikowska 1980: 65–66; SEBr, 212 – z tur. kaftan ‘szata zwierzchnia ozdobna’; SESł, II, 20 – z tur. kaftan ‘rodzaj długiej lekkiej szaty’ < per. chäftan; SPas, I, 293 – ukr. kaftán, tur. kaftan; SL, II, 289–290 – tur. kaftan; SWil, I, 456 – z tur.; SDor, III, 464–5 – tur. kaftan; SMuchl, 50 – z tur. kaftān ‘suknia spodnia’ [znaczenie, pochodzenie]; SStp, III, 219; SPolXVI, X, 20; Kartoteka SPolXVII i XVIII; SMick, III, 292 [znaczenie]).

Znaczenie tego słowa zmieniało się na przestrzeni wieków. W SPolXVI (X, 20) słowo kaftan ma trzy znaczenia: 1. ‘określenie ogólne na różne rodzaje górnej części ubioru męskiego’, 2. ‘górną część uzbrojenia, uszyta z kilku warstw skóry lub płótna’, 3. ‘być może przezwisko’. W dobie nowopolskiej, w SWil (I, 456), zapożyczenie to jest notowane w znaczeniach: 1. ‘odzienie wierzchnie u Turków’, 2. ‘rodzaj odzienia krótkiego’, 3. ‘kozaczynka’, 4. ‘kaftanik, kamizelka spodnia’. SDor (III, 464–465) podaje dwa znaczenia tego słowa, mianowicie 1. ‘dość luźne, sięgające poza stan ubranie wierzchnie zwykle z rękawami (dzisiaj używane tylko jako ubranie robocze lub część regionalnego stroju ludowego; dawniej: powszechnie noszona odzież zarówno męska, jak i kobieca; u rycerstwa: odzież ochronna kładziona pod pancerz)’, 2. ‘u ludów Wschodu: długa wierzchnia szata’. SStp (III, 219) podaje tylko trzy przykłady użycia tego słowa – ca 1500 Erz 28 – 3 r., ale w dobie średniopolskiej – w SPolXVI (X, 20) wyraz kaftan występuje aż 20 razy (kaftan, kawtan – 19 r., koftan – 1 r.) w następujących zabytkach: ZapWar (5 r.), LibMal (2 r.), RejWiz (4 r.), CzechEp, Calep, BielSpr, KmitaSpit, KochWr, SkarŻyw, WyprPl, RejFig (2 r.). Słowniki podają również derywaty utworzone od słowa kaftan: kaftanik (zdrobnienie notowane już w SPolXVI, X, 20), kaftanina (Kartoteka SPolXVII i XVIII), kaftaniczek, kaftanisko.

Kaletka – ‘woreczek na pieniądze, sacculus, quo pecunia asservatur’. Wyraz został zapożyczony z języka tureckiego (tur. kalita, chalita), przez pośrednictwo ruskie (por. brus. kalita, ukr. kal’yta), a pochodzi najprawdopodobniej z języka arabskiego (ar. charīta) (Minikowska 1980: 67–68; SEBr, 214 – z rus. kalita, a to

z tur. qalita, qalta; SESł, II, 28–29 – za pośrednictwem rus. (ukr. kałyta, brus. kalita) z tur. dawniejszego kalita, chalita ‘sakiewka, woreczek na pieniądze’ (<ar. charīta ‘ts.’); SWO, 204 – tur. kal(i)ta ‘sakwa’; SDor, III, 476 – tur. kal(i)ta; SMuchl, 52 – w ar. charita ‘worek, mieszek ze skóry na pieniądze’ [znaczenie, pochodzenie]; SStp, III, 227; SPolXVI, X, 27–28; Kartoteka SPolXVII i XVIII; SL, II, 294; SMick, III, 294; SWil, I, 458 [znaczenie]).

Był znany w języku polskim już w dobie staropolskiej. SStp (III, 227) podaje siedem przykładów użycia tego wyrazu w zabytkach średniowiecznych, np.: 1479 ZapWarsz 1219 (z fleksją polską), 1441 StPPP II nr 3015, 1445 AGZ XIV 175, 1468 StPPP II nr 3935, 1486 AcLeop I nr 1443 (z fleksją łacińską). SPolXVI (X, 27–28) potwierdza rozpowszechnienie i popularność tego słowa w dobie średniopolskiej (131 przykładów zapisu w różnego rodzaju zabytkach). W SPolXVI (X, 28) notowana jest także kaleta jako ‘nazwa rośliny’ (FalZioł) i jako ‘nazwa własna’ (LibMal – 3 r.). W dobie staro- i średniopolskiej notowane są również derywaty utworzone od tego słowa: kaletka, kaletnik (już w SStp, III, 227), kaletniczy, kaletkowy. SWil (I, 458) i SMick (III, 294) potwierdzają, iż był to wyraz używany jeszcze w XIX wieku. W SDor (III, 476) jest opatrzony komentarzem „przestarzały, dziś książkowy”. Znaczenie na przestrzeni wieków nie uległo zmianie.

Kamcha – ‘kosztowna materia jedwabna, pretiosus pannus Sericeus’. Wyraz ten zapożyczyliśmy z języków turecko-tatarskich (por. tat. kamka, tur. kāmcha), a pochodzi prawdopodobnie z języka perskiego (per. kamcha). Do języka polskiego został zapożyczony przez pośrednictwo ruskie (ukraińskie) (Reychman 1950: 127 – z tur., Minikowska 1980: 68 – podaje, iż niektórzy badacze wskazują na pośrednictwo chiń. kimša, kinša ‘materiał jedwabny’ – por. BrSE 215; SEBr, 215 – z tur. kamka i kemcha z chiń.; u Rusi kamka; SPolXVI, X, 34 – z per. kamcha; SMuchl, 52 – z per. kemcha i kemha, ‘rodzaj adamaszku, materja jedwabna z wielkimi bukietami kwiatów’, przez tur. [znaczenie, pochodzenie]; SStp, III, 229; Kartoteka SPolXVII i XVIII; SL, II, 296; SWil, I, 60 [znaczenie]).

Był często używany (1395 MMAe XV 214, 1419 SprKHS IV 66, 1422 StPPP II nr 1861, 1441 MonIur III 93) i tworzył derywaty (kamcharz, kamchowy, kamiesznik) już w dobie staropolskiej. SPolXVI (X, 34) podaje tylko trzy przykłady użycia tego słowa (RejWiz, WyprKr, OrzQuin). W dobie nowopolskiej wychodzi z użycia, chociaż jest jeszcze notowany w SWil (I, 60), ale z komentarzem „przestarzały”.

Kamfora – bot. ‘Dryobalanops aromatica Gaertn.’. Od XVI wieku zarówno roślina – 1. ‘kamforowiec lekarski, drzewo południowo-wschodnio-azjatyckie z rodziny wawrzynowatych (Lauraceae) dostarczające olejku kamforowego’, jak również 2. ‘żywica tego drzewa używana w lecznictwie i kosmetyce’. SDor (III, 494) notuje jeszcze inne znaczenie tego słowa, mianowicie ‘związek organiczny z grupy terpenów, keton wydobywany z drzewa kamforowego albo tworzony syntetycznie z terpentyny, w postaci bezbarwnej, krystalicznej masy o swoistym zapa-

chu, ulatniający się szybko w zwykłej temperaturze; stosowany szeroko w technice oraz medycynie, głównie jako środek pobudzający oddychanie'. Wyraz kamfora pochodzi z języka arabskiego (ar. kafūr), skąd przez pośrednictwo języków zachodnioeuropejskich dotarł do języka polskiego. Fakt przejścia wyrazu przez wiele ogniw pośrednich potwierdzają liczne odmianki: kamfora, kanfora, kamfer, kanfor (Zajączkowski 1953: 13 – z ar.; Stachowski 1975–1986, II: 15 – tur. kâfur, kafir, kofer 'kamfora' < ar. kâfūr 'ts.'; SEBr, 215 – włos. canfora, m. w fr., nm., łac. camphora, z ar. nazwy 'białej żywicy', kafur; SESł, II, 36–37 – ze st.ind. karpūra 'drzewo Cinnamomum camphora; u nas z śr.łac. camphora, u innych Słowian możliwe źródło nm. Kampfer. [...] Wskazywano też na ar. kâfūr 'biała żywica'; SL, II, 297 – ar. caphur; SDor, III, 494 – śrdw.łac. camphora z ar.; SMuchl, 53 – z ar. kafur 'żywica biała' [znaczenie, pochodzenie]; SSStp, III, 229; SPolXVI, X, 35; Kartoteka SPolXVII i XVIII; SMick, III, 296; SWil, I, 260–261 [znaczenie]).

Wyraz zapożyczony w dobie staropolskiej (kamfor, kamfer – 1472 Rost nr 68, ca 1500 ib. nr 5398, kamfora – 1419 Rost nr 5228) upowszechnia się w dobie średniopolskiej (63 przykłady użycia tego słowa: kamfora – 53 r., kanfora – 4 r., kamfer – 1 r., kanfor – 1 r.; w zabytkach – Mymer – 2 r., BielKron – 2 r., SienLek – 7 r., Oczko, BielSat, BielRozm, FalZioł – 49 r.) i funkcjonuje w polszczyźnie współczesnej. Słowniki notują następujące derywaty: kamforować, kamforowy, kamforowany (notowane już w SPolXVI, X, 35), kamforny, kamforowiec.

Karabela – 'krzywa szabla bez gardy, o rękojeści ozdobnej, gladius cum mucrone incurvato et capulo ornatiore'. Nazwę utworzono od miejsca wyrobu takich szabli – arabskiego miasta Kerbela w Iraku, ma swoje źródło w języku perskim (Rybicka 1980: 22 – pochodzenie per.; SEBr, 219 – pochodzenia wschodniego [...] od miejsca wyrobu, Karbeli w wilajecie bagdadzkim, nazwana; SESł, II, 64 – pożyczka orientalna [...]). Zwykle wyprowadza się od nazwy miasta Kerbela (Karbala) w Iraku, znanego punktu handlowego i miejsca pielgrzymek [...], w którego okolicy miano wyrabiać podobne szable [...]; SWil, I, 469 – z włos.; SDor, III, 550 – Kerbela, miasto arabskie w Iraku; SMuchl, 55 – nazwa pochodzi od miasta Karbal?, Kerbel? leżącego w Iraku arabskim [znaczenie, pochodzenie]; SSStp, III, 240; Kartoteka SPolXVII i XVIII; SL, II, 314; SMick, III, 306 [znaczenie]).

Wyraz karabela jest rzadko notowany w dobie staropolskiej (1497 StPPP VII 47, ib. 49), nie występuje w SPolXVI, ale jest opisany w SL (II, 314), występuje w Kartotece SPolXVII i XVIII, jak również w opracowaniach leksykograficznych charakteryzujących słownictwo doby nowopolskiej (SMick, III, 306; SWil, I, 469). W SDor (III, 550) jest opatrzony komentarzem „historyczny”. Słowniki notują derywaty utworzone od tego słowa: karabelka, karabelski (już w Kartotece SPolXVII i XVIII), karabelowy. Znaczenie na przestrzeni wieków nie zmieniło się.

Karbuz / Karbusz – bot. 'dynia, citrullus vulgaris Schrad.'. Słowo arbuz zostało zapożyczone do języka polskiego dwukrotnie: najpierw z tureckiego karpuz 'kawon', stąd w SSStp (I, 41) – karbuz, karbusz, a następnie w XVII wieku przez

pośrednictwo ruskie (ukr. harbúz), z kumańskiego charbuz (Stachowski 1999: 237 – tat. z per. harbuz = tur. karpuz ‘melon’; SEBr, 168 – z małorus. harbuz, a to z tur. karpuz; SESł, I, 403 – dwie różne chronologicznie pożyczki: młodsza z ukr. harbúz (<kumańskie charbuz), starsza wprost z tur. karpuz ‘kawon’ <per. charbūza, charbuz ‘melon’; SDor, I, 185 – tur. charpuz, SMuchl, 4 – z tur. karpuz, a Turcy przerobili z per. cherbuze [znaczenie, pochodzenie]; SSStp, I, 41; Kartoteka SPolXVII i XVIII; SL, I, 25; SMick, III, 11; SWil, I, 28; SDor, III, 25 [znaczenie]).

Współcześnie wyraz arbuz jest używany w dwóch znaczeniach: 1. ‘in. kawon; Citrullus vulgaris, roślina zielona roczna należąca do rodziny dyniowatych (Cucurbitaceae), pochodząca z Afryki południowej, uprawiana jako roślina owocowa; u nas arbuzem często nazywają dynię’, 2. ‘owoc tej rośliny’, przen. a. ‘odmowa, nieprzyjęcie oświadczyn’ b. rub. ‘głowa’. Słowniki języka polskiego notują tylko jeden derywat, utworzony od słowa arbuz, mianowicie arbuzowy (znany już w dobie średniopolskiej – por. Kartoteka SPolXVII i XVIII, SL, I, 25).

Kieca – w SSStp (III, 267) notowane są dwa wyrazy – kiecka (R XXII 39, 1489 AcLeop I nr 2711, 1493 PF IV 664) ‘rodzaj długiej zwierzchniej płóciennej szaty, ochronny fartuch, vestimentum quoddam, praecinctorium, quod super ceteras vestes muniendi causa imponebatur’ oraz kiecek (1484 Reg 709) ‘rodzaj zwierzchniej płóciennej szaty kobiecej, ochronny fartuch, vestimentum quoddam muliebre, praecinctorium, quod super ceteras vestes muniendi causa imponebatur’. W SPolXVI (X, 263) kieca: kiecza to ‘grube wierzchnie okrycie męskie (może z kapturem), natomiast kieca to ‘proste, płócienne okrycie kobiece, rodzaj chusty’. W SL (II, 347–348) notowane jest jeszcze inne znaczenie tego słowa, mianowicie kiecza to – ‘koc, gunia’, ale także ‘suknia sukienna na zbroję’ – to ostatnie znaczenie w SWil (I, 486) uważane jest już za przestarzałe. Współcześnie funkcjonuje wyraz kiecka, używany w znaczeniu potocznym ‘spódnicy, sukienki; przeważnie: spódnicy noszonej przez wiejskie kobiety’. Wyraz kieca tworzy liczne deminutiwa, np. kiecka, kiecuchna, kieczuchna, kiecuszka. SDor (III, 658) notuje także wyraz – kiecczyna.

Zapóżylenie kieca pochodzi z języka tureckiego, od słowa keçe ‘pilśń, gruba tkanina wełniana’. Polskie c w kiecka, kieca jest wynikiem tzw. „mazurzenia” tureckiego, występującego np. w narzeczu bałkańskim, halicko-karaimskim itd. (za Zajązkowski 1953: 13 i 52; SEBr, 226 – z tur. kecze; SESł, II, 138 – z tur. keçe; SMuchl, 60 – z tur. kecze ‘pilśń i tkanina gruba z pilści, z której wyrabiano kołdry, dywaniki proste i czapki janczarskie’ [znaczenie, pochodzenie]; SSStp, III, 267; SPolXVI, X, 263–264; Kartoteka SPolXVII i XVIII; SL, II, 347–8; SWil, I, 486; SDor, III, 658 [znaczenie]).

BIBLIOGRAFIA

- Алхазраджи С. А., *Арабизмы в русском языке*, [в:] *Народы Азии и Африки*, Москва 1977.
- Гаврилова Т., *История арабской по происхождению лексики в русском языке*, Москва 1981 (autoreferat).

- Халлави М. Хус. Салим, *Лексические арабские заимствования в современном русском языке*, Москва 1986 (autoreferat).
- Borejszo M., *Sposoby adaptacji formalnej włoskich zapożyczeń leksykalnych w języku polskim*, *Poradnik Językowy*, z. 10, 1977, s. 443–451.
- Brückner A., *Dzieje języka polskiego*, Wrocław 1960.
- Cienkowski W., *Ogólne założenia metodologiczne badania zapożyczeń leksykalnych*, *Poradnik Językowy*, z. 10, 1964, s. 417–429.
- Cyran W., *Mechanizm zapożyczania wyrazów w języku polskim*, *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*, XX, Łódź 1974, s. 23–37.
- Damborský J., *Wyrazy obce w języku polskim (próba klasyfikacji)*, *Poradnik Językowy*, z. 7, 1974, s. 341–355.
- Danecki J., *Gramatyka języka arabskiego*, Warszawa 1994.
- Danecki J., *Współczesny język arabski i jego dialekty*, Warszawa 2000.
- Danecki J., Kozłowska J., *Słownik arabsko-polski*, Warszawa 1996.
- Hanusz J., *O wpływie języków wschodnich na słownik języka polskiego*, *Prace Filologiczne*, t. 1, Warszawa 1885, s. 455–466.
- Jankowski H., *Gramatyka języka krymskotatarskiego*, Poznań 1992.
- Kitab S., *Wstęp do nauki języka arabskiego*, t. 1–2, Poznań 1989.
- Klemensiewicz Z., *Historia języka polskiego*, t. 1–3, Warszawa 1985.
- Kowalski T., *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*, *Prace Komisji Orientalistycznej PAU*, nr 11, Kraków 1929.
- Kowalski T., *Próba charakterystyki języków tureckich*, *Myśl Karaimska NSI*, Wrocław 1946a, s. 35–73.
- Kowalski T., *Relacja Ibrāhima ibn Jākūba z podróży do krajów słowiańskich w przekładzie Al-Bekriego*, Kraków 1946b.
- Kowalski T., *W sprawie metodologii badań zapożyczeń tureckich w językach słowiańskich*, I Sjezd Slovanských Filologů v Praze, Sekce II, Praha 1932, s. 554–556.
- Kowalski T., *W sprawie zapożyczeń tureckich w języku polskim*, [w:] *Symbolae grammaticae in honorem Ioannis Rozwadowski*, t. 2, Kraków 1928, s. 447–459.
- Kowalski T., *Wyrazy kipczackie w języku Ormian polskich*, Wilno 1938.
- Kowalski T., *Zur semantischen Funktion des Pluralsuffixes -lar -lär in den Türksprachen*, *Prace Komisji Orientalistycznej PAU*, nr 25, Kraków 1936.
- Ligara B., *Galicyzmy leksykalne w listach Zygmunta Krasickiego na tle wpływów francuskich w polszczyźnie XIX wieku (Studium bilingwizmu polsko-francuskiego)*, Kraków 1987.
- Łapicz Cz., *Kitab Tatarów litewsko-polskich (Paleografia. Grafia. Język)*, Toruń 1986.
- Majda T., *Rozwój języka tureckiego w XVII wieku*, Warszawa 1985.
- Minikowska T., *Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XVI wieku*, Warszawa–Poznań–Toruń 1980.
- Reczek J., *Bohemizmy leksykalne w języku polskim do końca XV wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968.
- Reczek J., *Językowa polonizacja Ormian*, *Język Polski* LXVII, z. 1–2, 1987, s. 1–8.
- Reczek J., *Polszczyzna i inne języki w perspektywie porównawczej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991.
- Reychman J., *W sprawie zapożyczeń węgierskich w polszczyźnie*, *Język Polski* XXXI, z. 5, 1951.
- Reychman J., *Znajomość i nauczanie języków orientalnych w Polsce w XVIII w.*, Wrocław 1950.

- Reychman, *Historia Turcji*, Wrocław 1973.
- Rybicka H., *Losy wyrazów obcych w języku polskim*, Warszawa 1976.
- Rybicka-Nowacka H., *Rzeczowniki zapożyczone z łaciny w języku polskim XVII wieku*, Wrocław 1973.
- Siatkowski J., *Bohemizmy fonetyczne w języku polskim*, cz. 1, Komitet Słowianoznawstwa PAN, Monografie Sławistyczne 7, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965.
- Sieczkowski A., *Próba klasyfikacji bohemizmów spotykanych w języku polskim*, *Slavia Occidentalis* XX, z. 2, Poznań 1960, s. 139–147.
- Słuszkiewicz E., *Na marginesie węgierskich zapożyczeń*, *Język Polski* XXXI, z. 5, 1951, s. 196–203.
- Stachowski S., *Studien über die arabischen Lehnwörter im osmanisch-türkischen*, t. 1–4, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975–1986.
- Stachowski S., *Przyrostki obcego pochodzenia w języku serbochorwackim*, Kraków 1961.
- Stachowski S., *Słownictwo pochodzenia orientalnego w utworach Adama Mickiewicza*, [w:] *Mickiewicz i kresy*, Kraków 1999, s. 230–246.
- Stachowski S., *Studia nad chronologią turcyzmów w języku bułgarskim*, Kraków 1971.
- Stachowski S., *Studia nad chronologią turcyzmów w języku serbsko-chorwackim*, Kraków 1967.
- Szydłowska-Ceglowa B., *Staropolskie nazwy instrumentów muzycznych*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1977.
- Tryjarski E., *Ze studiów nad rękopisami i dialektem kipczackim Ormian polskich*, *RO* XXIII, z. 2, 1960, s. 7–55.
- Turska H., *Leksykalne pożyczki białoruskie w języku polskim*, *Sprawozdania z Prac Społecznych PAN*, XIII, z. 2, 1970.
- Walczak B., *Nazwy świątyni muzułmańskiej w języku polskim*, *Dzieje Lubelszczyzny* VI, *Między Wschodem a Zachodem*, cz. 4: *Zjawiska językowe na pograniczu polsko-ruskim*, Lublin 1992, s. 333–341.
- Walczak B., *Rola elementu obcojęzycznego w rozwoju leksyki współczesnej polszczyzny*, *Sprawozdania PTPN*, Wydział Filologiczno-Filozoficzny, nr 100, Poznań 1984, s. 19–29.
- Walczak B., *Z problematyki badań etymologicznych nad zapożyczeniami romańskimi*, *Sprawozdania PTPN*, Wydział Filologiczno-Filozoficzny, nr 97–99, Poznań 1983, s. 190–194.
- Walczak B., *Zarys dziejów języka polskiego*, Poznań 1995.
- Warمیńska K., *Tatarzy polscy. Tożsamość religijna i etniczna*, Kraków 1999.
- Witaszek-Samborska M., *Wyrazy obcego pochodzenia we współczesnej polszczyźnie*, Poznań 1992.
- Zajączkowski A., *Glosy tureckie w zabytkach staropolskich. I. Katechizacja turecka Jana Herbiniusa*, Wrocław 1948.
- Zajączkowski A., *Pierwsza próba opracowania języka tureckiego w literaturze staropolskiej*, *Sprawozdania TNW*, Wydział I, 1938.
- Zajączkowski A., *Studia orientalistyczne z dziejów słownictwa polskiego*, Wrocław 1953.
- Zajączkowski A., *Z dziejów zapożyczeń orientalnych w polszczyźnie*, *Kom. Jęz. TNW*, Wrocław 1949.
- Zajączkowski A., *Związki językowe połowiecko-słowiańskie*, *Prace WTN*, seria A, nr 34, Wrocław 1949.
- Zaręba A., *Węgierskie zapożyczenia w polszczyźnie*, *Język Polski* XXXI, z. 3, 1951.

WYKAZ SKRÓTÓW

1. Źródła

- SStp – *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, Wrocław–Warszawa–Kraków, I–X (1953–1993) i XI (z. I–VI; 1995–2000)
- SPolXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. R. Mayenowa, Wrocław–Warszawa–Kraków, I–XXVIII, 1966–2000.
- Kartoteka SPolXVI – *Kartoteka do Słownika polszczyzny XVI wieku*.
- Kartoteka SPolXVII i XVIII – *Kartoteka do Słownika polszczyzny XVII i XVIII wieku* PAN w Warszawie (dotychczas wydano z. 1–2, Kraków 1999).
- SPas – *Słownik języka J. Ch. Paska*, I–II, 1965–1973.
- SL – *Słownik języka polskiego* S. B. Lindego, Lwów, I–VI, 1854–1860.
- SWil – *Słownik języka polskiego*, Wilno, I–II, 1861.
- SMick – *Słownik języka A. Mickiewicza*, red. K. Górski, Wrocław–Warszawa–Kraków, I–XI, 1962–1983.
- SW – *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, Warszawa, I–VIII, 1900–1927.
- SDor – *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, Warszawa, I–XI, 1958–1969.
- SMuchl – *Źródłosłownik wyrazów które przeszły, wprost czy pośrednio, do naszej mowy z języków wschodnich*, A. Muchliński, Petersburg 1858.
- SEBr – *Słownik etymologiczny języka polskiego*, A. Brückner, Warszawa 1970.
- SESł – *Słownik etymologiczny języka polskiego*, F. Sławski, Kraków, I–V, 1952–1982.
- SB – *Etymologiczny słownik języka polskiego*, A. Bańkowski, Warszawa, I–III, 2000–2001.
- SWO – *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, W. Kopaliński, Warszawa 1983.

2. Inne skróty

- a. – albo
- alb. – albański
- ar. – arabski
- astron. – astronomiczny
- bezpośr. – bezpośredni, bezpośrednio-
- blm. – bez liczby mnogiej
- bot. – botaniczny
- brus. – białoruski
- bułg. – bułgarski
- cerk. – cerkiewny

chem.	– chemiczny
chiń.	– chiński
cyt. (za)	– cytuję (za)
czagat.	– czagatajski
czes.	– czeski
daw.	– dawniej, dawny
dial.	– dialekt, dialektyczny
farm.	– farmacja, farmakologia
fig.	– figlarnie, figlarny
fr.	– francuski
geogr.	– geograficzny
geol.	– geologiczny
germ.	– germański
gr.	– grecki
hist.	– historyczny
hiszp.	– hiszpański
ib.	– ibidem
ind.	– indyjski
indyw.	– indywidualnie, indywidualny
itd.	– i tak dalej
itp.	– i tym podobny
jęz.	– język
kipcz.	– kipczacki
kirgis.	– kirgiski
kum.	– kumański
łac.	– łaciński
m.	– rodzaj męski
małorus.	– małoruski
med.	– połowa
mit.	– mitologiczny
n.gr.	– nowogrecki
n.osm.	– nowoosmański
n.per.	– nowoperski
nm.	– niemiecki
np.	– na przykład
nr	– numer
ogr.	– ogrodniczy
ogsłow.	– ogólnosłowiański
ok.	– około
osm.	– osmański
osm.-tur.	– osmańsko-turecki
p. post.	– XV p. post.–2. połowa XV w.
p. pr.	– XV p. pr.–1. połowa XV w.
pd.	– południowy
pd.-słow.	– południowo-słowiański
per.	– perski
pl.	– liczba mnoga

poet.	– poetycki
pol.	– polski
por. lub cf.	– porównaj, confer
pośr.	– pośredni, pośrednio-
prze.	– przestarzały
przen.	– przenośnie
przyr.	– przyrostek
psł.	– prasłowiański
r.	– razy
rom.	– romański
ros.	– rosyjski
rub.	– rubasznie, rubaszny
rum.	– rumuński
rus.	– ruski
rzem.	– rzemieślniczy
s.	– strona
sch.	– serbochorwacki
scs.	– staro-cerkiewno-słowiański
sg.	– liczba pojedyncza
skand.	– skandynawski
słow.	– słowiański
słoweń.	– słoweński
srb.	– serbski
st.czes.	– staroczeski
st.fr.	– starofrancuski
st.gr.	– starogrecki
st.ind.	– staroindyjski
st.pol.	– staropolski
st.rus.	– staroruski
st.skand.	– staroskandynawski
st.tur.	– staroturecki
st.w.nm.	– staro-wysoko-niemiecki
śr.g.nm.	– średnio-górno-niemiecki
śr.gr.	– średniogrecki
śr.łac.	– średniołaciński
śr.nm.	– średnioniemiecki
śr.w.nm.	– średnio-wysoko-niemiecki
śrdw.	– średniowieczny
tat.	– tatarski
tj.	– to jest
Tlp	– Tatarzy litewsko-polscy
tur.	– turecki
turkm.	– turkmeński
ukr.	– ukraiński
węg.	– węgierski
wg	– według
wiech.	– wiechowy

włos.	– włoski
zdr.	– zdrobnienie
zob. lub v.	– zobacz, vide
zool.	– zoologiczny
ż.	– rodzaj żeński
żart.	– żartobliwie, żartobliwy

ZUSAMMENFASSUNG

Der Artikel zeigt die Anpassung der Wörter der orientalischen Abstammung zum grammatikalischen-lexikalischen System in der altpolnischen Zeit. Analysiert wurden direkte und indirekte Lehnwörter aus orientalischen Sprachen – aus der arabischen, türkischen und persischen Sprache. Die Orientalismen der altpolnischen Zeit wurden in der alphabetischen Reihenfolge präsentiert. Die Bearbeitung eines Wortes beruht darauf, dass man seine Bedeutung zu diesem Zeitpunkt und spätere semantische Änderungen (wenn solche vorhanden sind) erklärt. Sonst stellt man die Abstammung des Leihwortes in der polnischen Sprache (anhand der Monographie über Lehnwörter im Polnischen, historischer und etymologischer Lexika der polnischen Sprache) fest und gibt die Quellendokumentation an, damit man den Grad der Anpassung des Leihwortes zum polnischen grammatisch-lexikalischen System feststellen kann. Die Schlußfolgerungen von der Analyse des lexikalischen Stoffes werden anhand der folgenden Kriterien: Echtheit, Abstammung, Beständigkeit, Reichweite, Grad und Art der Anpassung formuliert.